

MARULIĆEVE MARGINALIJE UZ MACARIJA MUZIJA

Neven Jovanović

UDK: 821.163.42.09 Marulić, M.
821.131.1.09 Muzio, M.
Izvorni znanstveni rad

Neven Jovanović
Filozofski fakultet
Z a g r e b
neven.jovanovic@ffzg.hr

Kada je 2000. Mladen Parlov identificirao primjerak knjige *Poetae Christiani veteres* (Venecija: Manuzio, 1501-1502) u trezoru biblioteke Teologije u Splitu kao knjigu iz knjižnice Marka Marulića,¹ izvijestio je ujedno da je između prvog i drugog sveska *Poetae Christiani* uvezana inkunabula Macarija Muzija iz Camerina *De triumpho Christi poema* (Venecija: Franciscus de Lucca i Antonius Francisci, 29. ožujka 1499;² jedan od priređivača knjižice isti je onaj Francesco Consorti koji će, kako znamo, surađivati pri tiskanju mletačkih izdanja *Institucije* 1506, *Pedaset priča* 1510. i *Evangelistara* 1516). Svome je primjerku Muziova djela u Consortijevu izdanju Marulić dodao niz marginalnih bilježaka.

U ovom ćemo radu donijeti više podataka o samome Muziju i sudbini njegova teksta, izvijestiti o količini i vrsti Marulićevih marginalija te naznačiti dodirne točke Muziova djela i Marulićeva opusa. Upozorit ćemo i da postoji još jedna veza *Pjesme o trijumfu Kristovu* s hrvatskom humanističkom književnošću – veza s pjesništvom Dubrovčanina Jakova Bunića (1469-1534).

Ključne riječi: novolatinsko pjesništvo, talijanski humanizam, hrvatski latinizam, kršćanska epika, marginalije, knjige i čitanje, Jakov Bunić, Marko Marulić, Macario Muzio, intertekstualnost, verbalne podudarnosti, heksameterske klauzule

1. Macario Muzio

Machariusque Camers his additur. Huic breve corpus
Obnubit magni roboris ingenium.³
(Ludovico Lazzarelli, *Fasti Christianae religionis*)

¹ Zahvaljujem *Marulianumu* na digitalnim snimkama Marulićeva primjerka Muziove knjige; za potrebe projekta »Digitalizacija hrvatskih latinista« Muziova je tekst računalo prepisala Željka Salopek.

² Usp. Mladen Parlov, »Još jedna knjiga iz Marulićeve biblioteke«, CM IX (2000), 305-313.

³ »Ovima treba dodati Macarija Kamerinca. Njegovo sitno tijelo / skrilo je talent velike snage.«

Ovim je riječima humanist Ludovico Lazzarelli oko 1484, u pjesničkom djelu *Fasti Christianae religionis*, odao počast Macariju Muziju iz Camerina, uvrštavajući autora »sitna tijela i krepka talenta« u katalog pjesnika povezanih s rimskom Akademijom Pomponija Leta.⁴ I Giglio Gregorio Giralaldi spomenut će Muzija 1545. u *De Poetis nostrorum temporum dialogi duo*.⁵ No, mada je knjižica o Kristovu trijumfu doživjela stanovit uspjeh, osobito u Njemačkoj, njezin je autor danas daleko od kanona talijanskih latinista i humanista. Ne spominju ga referentna djela poput *Dizionario biografico degli Italiani*, a autori novijih radova o njemu odreda su stranci.⁶

Podaci o Muziovu životu oskudni su. Rodio se vjerojatno oko 1440, budući da se 1499, u jednom od popratnih tekstova uz *De triumpho Christi*, naziva starcem. Znamo da je oko 1476, i ponovo 1491, poučavao književnost u Veneciji, kamo je prešao iz Ferrare. U Veneciji ga je 1491. udarila kap, od koje se oporavlja dvije godine, kao što piše Angelu Polizianu oko 1493. Arhivski podaci ukazuju na Muziove diplomatske misije u službi Guidobalda di Montefeltra, vojvode Urbina (na dvoru Luja XII, u Veneciji između 1498. i 1501, u Rimu za pontifikata Julija II). Bio je potestat Recanatija (1503), San Ginesija (1508), Civitanove (1514).⁷

⁴ Usp. Angela Fritsen, »Ludovico Lazzarelli's *Fasti Christianae religionis*: Recipient and Context of an Ovidian Poem«, D. Sacré i G. Tournoy, ur., *Myrica. Essays on Neo-Latin Literature in Memory of Jozef Jsewijn*, Leuven, 2000, 115-132. Prvi pokrovitelj Lazarellijevih *Fasta* trebao je biti Lovro Zane, i to oko 1473, baš u doba dok je bio i splitski nadbiskup.

⁵ Inačica objavljena u Giralaldijevim sabranim djelima, u tekstu pod nazivom *De poetis suorum temporum dialogi duo*, kaže ovako: *Fuit et Macarius Mutius, eques Camers: scripsit de Crucis victoria, seu de triumpho Christi. Epistola ejus ad Ang. Politianum legitur libro VII. Epistolarum Politiani*, »Bio je tu i Macario Muzio, vitez iz Camerina; pisao je o pobjedi križa, odnosno o trijumfu Kristovu. Njegovo pismo Angelu Polizianu može se pročitati u sedmoj knjizi Polizianovih pisama«, Lili Gregorii Gyraldi Ferrariensis *Opera Omnia: Duobus Tomis Distincta...*, Lugduni Batavorum, 1696, sv. 2, 282, stupac 563; usp. digitalizirano izdanje projekta CAMENA: <www.uni-mannheim.de/mateo/itali/autoren/giralaldi_itali.html>.

⁶ Osnovni podaci o Muziju i njegovu djelu: Bernardino Felic i angeli, *Notizie sulla vita e sulle opere di Macario Muzio da Camerino*, Venezia, 1915; Carl P. Springer, »Macarius Mutius' *De Triumpho Christi*: Christian Epic Theory and Practice in the Late Quattrocento«, *Acta Conventus Neo-Latini Torontonsis. Proceedings of the Seventh International Congress of Neo-Latin Studies, Toronto 8 August to 13 August 1988*, ur. Alex Dalzell, Ch. Fantazzi, R. J. Schoeck, Binghamton NY, 1991, 739-746; Ralf Georg Czapl a, »Macario Muzio und die Anfänge der Rezeption italienischer Bibelepik in Deutschland. Beobachtungen zum schulischen Gebrauch des Carmen de Triumpho Christi aufgrund handschriftlicher Glossen in Exemplaren Kölner Bibliotheken«, *Mittelalterliche Handschriften der Kölner Dombibliothek. Zweites Symposium, Dezember 2006*, Köln, 2008, 103-141. Ovom prilikom srdačno zahvaljujem Luki Špoljariću na pomoći pri nabavi literature korištene u istraživanju.

⁷ Usp. Czapl a, n. dj. (6), 155.

Zasigurno je već pokojan 1523, jer tada njegov sin Girolamo, kao čin pijeteta, u Camerinu objavljuje očevu pjesmu *Divi Sebastiani encomion a Macario Muzio Camerti*.⁸

Postumno objavljen enkomij sv. Sebastijanu djelce je od 400 heksametara; uza nj, te dva popratna teksta i epilij u knjizi *De triumpho Christi*, Muzio je i autor pjesme *Dryas*, od 205 heksametara, u čast novoizabranog pape Julija II. (pjesma je nastala, dakle, oko 1503).⁹ Sačuvano je još nekoliko Muziovih prigodnih epigrama i pisama,¹⁰ a u *De triumpho Christi* autor je kao svoja pjesnička djela naveo još elegijsku pjesmu *Parthenodia* u slavu Djevice Marije, heksametarsku *Hecatonstichon* i kratko djelo o Kristovu raspeću, te još ponešto što je vjerojatno ostalo nedovršeno. Općenito, Muzio je kao pjesnik bio sklon kraćim formama i kršćanskoj inspiraciji, štedljivo se koristeći književnim ukrasima (odabir riječi, poredbe, motivi) antičke mitologije.¹¹

Tijekom 15. st. epilij *De triumpho Christi* pretiskivan je u Veneciji triput (1501, 1532, 1567), te najmanje devet puta u sjevernijim, osobito njemačkim zemljama (Strasbourg 1509, Deventer 1510?, Münster 1510, Wittenberg 1513, Strasbourg 1514, Köln 1515, Kraków 1515, Erfurt 1519, Köln 1550).¹² Zbog kratkoće i tematike Muziovo je djelo korišteno kao prikladna lektira u njemačkim katedralnim školama, što dokazuju prijepisi za potrebe nastave i rukopisne glose u očuvanim tiskanim primjercima (Czapla je proučio one u kelnskim knjižnicama). Muzija su komentirali i priređivali ga humanistički učitelji povezani s pokretom

⁸ Dosad nezapažena bilješka na poleđini predlista jednog primjerka Marcijalovih *Epigrama*, tiskanih u Bologni oko 1477, kao datum Muziove smrti navodi 21. svibnja 1515: *MDXV .xxj-a maij ut deo placuit macarius mutius eques et comes ultimam diem clausit ac postridie celebri pompa tumulo datus fuit*, »1515, 21. svibnja, po Božjoj volji Macario Muzio, vitez i knez, skončao je, a sutradan je uz krasne počasti bio položen u grob«. Primjerak je svojedobno bio u posjedu povjesničara Jacquesa Augustea de Thou (1553-1617), a sad je dio posebne zbirke glasgowske Sveučilišne knjižnice (Sp Coll Hunterian By.3.29). Usp. zapis u mrežnom katalogu *Glasgow Incunabula Project*, <www.gla.ac.uk/services/special-collections/incunabulaproject/a-zbyauthor/martialismarcusvaleriussepigrammataet/>.

⁹ Kako javlja Feliciangeli, n. dj. (6), 236, 241-242, *Dryas* se u rukopisu čuva u rimskoj Biblioteca nazionale centrale Vittorio Emmanuele II, Cod. Sessoriano 287; usp. Paul Oskar Kristeller, *Iter Italicum*, Leiden 1965, sv. 2, 122.

¹⁰ Feliciangeli, n. dj. (6), 246-247, donosi Muziovo pismo Uraniju Advogariju, pisano u Veneciji 16. ožujka 1476; pismo Polizianu, i Polizianov odgovor, nalaze se na početku sedme knjige Polizianova epistolara, kao (nedatirana) pisma 101 i 102. Usp. npr. *Illustrium virorum Epistole...*, [Lyon – Nürnberg], 1499/1500, [74]-[76], digitalizirano na adresi <diglib.hab.de/inkunabeln/149-2-quod-2f-2/start.htm?image=00074>.

¹¹ Czapla, n. dj. (6), 170, osporava ocjene ranijih istraživača po kojima Muzio »sasvim odustaje« od mitoloških ukrasa. Czapla upozorava da se Muzio koristi antičkim antonomazijama i toponimima kad prikazuje pakao (motivi poganskih mitova omogućuju jak kontrast s nebesima, koja nastavaju likovi i tvore pojmovi kršćanske, biblijske mitologije) – no aparat antičkog mita u *De triumpho Christi* najčešće je »kulisa«, ne upleće se u radnju. Usp. i Springer, n. dj. (6), 743.

¹² Usp. Czapla, n. dj. (6), 173. Za krakovsko izdanje v. Karl Estreicher, *Bibliografia polska*, sv. 8 (2:1), Kraków 1882, 11.

devotio moderna,¹³ a utjecao je na djela Eobana Hessa (koji ga citira u uvodnom pismu zbirke *Epistolae heroidum Christianarum*, 1514, a nadahnjuje se njime u epiliju *Victoria Christi ab inferis*, 1517), Erazma Roterdamskog (*Carmen heroicum de solemnitate paschali atque de triumphali Christi resurgentis pompa et descensu eius ad inferos*, datirano nakon 1499. upravo zbog odnosa prema *De triumpho Christi*) i Matthiasa Funcka (*Triumphus Christianus*, 1514).¹⁴

Koncem 16. st. Muziovo je djelo u kompendij *Bibliotheca selecta de ratione studiorum*, točnije u 17. knjigu *De poesi et pictura* (1593), uvrstio talijanski isusovac Antonio Possevino (1533-1611). Pretisci Possevinove zbirke (Venecija 1603, Köln 1607) osigurali su Muziovim tekstovima na početku 17. st. istu popularnost koju su ovi uživali u razdoblju 1499.-1550.¹⁵ No, u 17. st. naglasak je na dvjema Kamerinčevim popratnim poslanicama i njihovim teorijsko-programatskim iskazima o odnosu kršćanskog i poganskog pjesništva. Tako sugerira i sam Possevino, nazivajući u uvodu Muziovo djelo *libellus de ratione scribendi poemata*.

2. *De triumpho Christi poema*

Knjiga *De triumpho Christi* sastoji se od pet cjelina:

1. uvodno apologetsko obraćanje čitaocima (*incipit: Haeret in primo limine libellus meus parvus blaesus uerecundus...*, f. 2 u mletačkom izdanju iz 1499)
2. prvo duže pismo, s kritikom tema poganske književnosti (*Miratus sum frequenter nec semel dolui...*, f. 3-7; Possevino će ga nasloviti *De recta poeseos ratione*)
3. drugo duže pismo, s obranom kršćanske poezije (*Quum legatus Ariminum peterem, coepi in itinere leuandi laboris gratia mecum uaria cogitare...*, f. 8-16r; kod Possevina *De Christiana poesi*)
4. epilij (*Infernos aditus et fracti claustra profundi...*, f. 17-22), koji u 317 heksametara pripovijeda Kristov silazak nad pakao i oslobađanje zatočenih duša

¹³ Czaplá, n. dj. (6), 174-176, opširno prikazuje profile četvorice vestfalskih humanističkih učitelja (Joseph Horlenius, Hermannus Buschius, Johannes Murmellius, Antonius Tunnicius) angažiranih na izdanjima Muzija; u tim se profilima susreću i *devotio moderna*, i sastavljanje komentara, i priređivanje za tisak biblijskih epičara poput Juvenka. Isti autor nešto ranije (147-148) upozorava da je funkciju kanonskoga kršćanskog epilija *De triumpho Christi* imalo u gornjorajnskim i njemačko-nizozemskim pokrajinama, dok je u švapsko-bavarskoj regiji ekvivalentnu ulogu dobila *Jesuida* Girolama Valle (1474).

¹⁴ Usp. Czaplá, n. dj. (6), 158-159.

¹⁵ *De triumpho Christi* samostalno je pretisnuto još 1639. u Rimu i, znatno kasnije, 1845. u Veneciji (uz talijanski prijevod Filippa Scolarija).

5. kratak pogovor (*Perlegisti facile (ni fallor) libellum meum...*, f. 23r) s uobičajenim ispričama čitaocu zbog svih nesavršenosti.

U prvome dužem pismu Muzio razmatra etičke i moralne obaveze poezije, upozoravajući da oni koji imaju talenta i vještine trate svoj dar na frivolne ili trivijalne pričice umjesto da potiču vrlinu; takvi su loši primjeri Petronije, Apulej i Lukijan, kao i Domicije Mars, Albinovan Pedon, Kornelije Lentul Getulik,¹⁶ Servije Sulpicije, anonimni autori fesceninskih stihova i *erotopaegnia*, te Katul, Propercije i Tibul. Muzio odlučno odbija marcijalovsku argumentaciju *lasciva est nobis pagina, vita proba* – pokazujući usput da je dobro upućen u latinski seksualni vokabular – a krajnjom, čak udvostručenom besramnošću smatra pripovijesti o erotskim avanturama poganskih bogova (koji su ionako zapravo grešni ljudi, od drugih proglašeni bogovima). Zbog svega toga Muzio odobrava čak i Zoilovu i Platonovu kritiku Homera, toga najvećeg među lošim uzorima. No još ima nade za pjesništvo (a i za slikarstvo i filozofiju); to potvrđuju primjeri nabožne poezije poput Auzonija. Iz nekih izopačenih razloga pobožno se pjesništvo smatra manje dostojnim i elegantnim, ali suprotno pokazuju Orfej, Homer, *Fasti*, Biblija.¹⁷ Pobožno su pjevali Juvenko, Sedulije, Arator, Prudencije, Venancije Fortunat; danas se, međutim – tvrdi Muzio – »gotovo nitko« od talenata time ne bavi, »jedva jedan ili dvojica«, a svi ostali sastavljaju »isprazne ekloge, pastoralne trice, epigramske pogrde«, prigodne ili ljubavne pjesme. Kad bi piščev um i naobrazba bili ravni želji, osobno bi se sav posvetio pjevanju o »svetoj povijesti« i »istinitom nauku nebeskom«. Potom autor nabraja svoja pjesnička djela, upozoravajući da im svima nedostaje »završna ruka«, te najavljuje pjesmu o Kristovu trijumfu, koju objavljuje mada je i ona nedorađena.

Drugo pismo Muzio počinje pričajući kako je na putu u Rimini dobio nadahnuće te je pjesmu ispevao u roku od tri dana; svidjela se i autoru i drugima. Zamislio je čak i triptih, opis triju Kristovih trijumfa: pobjedu nad grijesima i iskušenjima, pobjedu nad paklom, trijumfalni povratak u nebo. Ipak je odlučio objaviti samo ovaj dovršeni, drugi dio, kao poticaj drugima da opjevaju slične teme. Od toga ih ne smiju odvratiti tobožnji tehnički problemi, to što se kršćanska imena, navodno,

¹⁶ Kao što upozorava Czaplá, n. dj. (6), 159, imena Marsa, Pedona i Getulika preuzeta su iz uvodne poslanice prve knjige Marcijalovih epigrama.

¹⁷ Kao potvrdu književne vrijednosti biblijskih knjiga Muzio citira glasovito Jeronimovo mjesto iz predgovora *Kronikama: quid Psalterio canorius, quod in morem nostri Flacci, et Graeci Pindari, nunc iambo currit, nunc alcaico personat, nunc Sapphico tumet, nunc semipede ingreditur? Quid Deuteronomii et Isaiae Cantico pulchrius? quid Salomone gravius? quid perfectius Job? Quae omnia hexametris et pentametris versibus, ut Iosephus et Origenes scribunt, apud suos composita decurrunt.* – »Što je zvučnije od Psaltira koji, na način našega Horacija i Grka Pindara, sad brza jambom, sad odjekuje alkejskim stihom, sad buja u sapphičkoj strofi, sad stupa polustopom? Što je ljepše od Ponovljenog zakona i Izajijine pjesme, što je dostojanstvenije od Salomona, što savršenije od Joba? A sve su te knjige u izvorniku, kako pišu Josip Flavije i Origen, bile sastavljene u heksametarskim i pentametarskim stihovima.«

teško uklapaju u klasične stihove, *versus Christum non capit*. Na primjerima stihova koji donose riječ *crista* kao opću i vlastitu imenicu,¹⁸ zvučno i prozodijski sličnu riječi *Christus*, Muzio pokazuje da to nije istina. On dalje dopušta da se zaobiđu otajstva vjere, ako su za pjesnike preteška tema (mada se motivi slični kršćanskima javljaju i u poganskoj poeziji – pogani su štovali osobito Jupitera, Neptuna, Plutona, čiji su atributi, munja, trozubac, Kerber, također u znaku broja tri; javljaju se i paralele za pretvorbu vina u krv, kruha u meso); valja onda pjevati o Kristovu životu među ljudima (pritom i za bezgrešno začecje postoje paralele u antičkoj mitologiji). Antičke paralele postoje i za žaljenje smrti na križu, i za silazak u podzemlje, ali Odisej i Eneja svojim silaskom nisu čovječanstvu donijeli ništa dobra, Orfej nije uspio spasiti svoju dragu, Herkulovo izvođenje Kerbera na svjetlo dana izazvalo je samo opći užas; Kristov je trijumf, oslobađanje starozavjetnih pravednika, znatno veće djelo.

Kao što je pokazao Czapla, radnja samog epilija *Carmen de triumpho Christi* temelji se na apokrifnom *Nikodemovu evanđelju*. Muzio reducira dramatičnost predloška, a znatno amplificira katalog oslobođenih duša (koji zauzima 137 stihova od 317).¹⁹ Struktura je epilija trodijelna, bez osobite simetrije, i možemo je prikazati ovakvom shemom:

1. Prvi dio: silazak nad pakao (1-84)
 - a. invokacija (1-4)
 - b. strah u paklu (5-16)
 - c. Krist goni sve pred sobom (17-23)
 - d. Kristov govor (*concio*) pred skupom pobožnih, o otajstvu utjelovljenja, muke i otkupljenja (24-56)
 - e. veselje pobožnih; odgovor – pohvala utjelovljenja i otkupljenja (57-84)
2. Drugi dio: pobjeda nad paklom (85-254)
 - a. uskrsnje jutro (85-96)
 - b. najsretniji dan (97-101)
 - c. novi proemij: pjesnik se pita kamo ga vodi smjelost (102-108)
 - d. Krist uzlazi na nebo (109-117)
 - e. katalog duša koje ga slijede (Adam, Abel... do pokajanog razbojnika i nevine dječice; potom žene, od Eve do Ane i Elizabete, a spominju se i Suzana i Judita; 118-241)
 - f. kraj kataloga: tko bi mogao opjevati ostalo mnoštvo muškaraca i žena, mladih i starih, proroka? (242-254)

¹⁸ Kod Silija Italika, koga Muzio i inače dobro poznaje i često se njime koristi, Krista je vladar umbrijskoga grada Tuderta (danas Todi); Muzio citira stihove *Punica* 10, 93-94 i 163-164.

¹⁹ Usp. Czapla, n. dj. (6), 163-171. Na važnost kataloga ukazuje i učestalost tiskanih marginalija: one pažljivo identificiraju svakog starozavjetnog patrijarha, u glavnom tekstu epilija označenog antonomazijom ili perifrazom.

3. Treći dio: Božja kuća (255-317)
 - a. nebeska vrata (255-261)
 - b. *regia pompa: potestates, virtutes, throni* (262-268)
 - c. nebeska glazba (269-284)
 - d. stigli su do rajskih vrata (285-292)
 - e. dolaze pred Božje prijestolje (293-301)
 - f. Sin i Otac na prijestolju (302-307)
 - g. prizor je neizreciv za smrtnika; dao Bog da to i sami vidimo (308-217).

3. Marulićeve marginalije

Marulić je u svojem primjerku Muziove knjige na ukupno 23 folija ostavio 77 marginalnih bilježaka (neke su od njih prilikom uvezivanja oštećene, ali im se sadržaj može pouzdano restituirati prema osnovnom tekstu).²⁰ Rukopis nedvojbeno pripada splitskome autoru – samo dvije vitice potječu od tuđe ruke – a sve su bilješke, sudeći po potezima i boji tinte, nastale u istome razdoblju, i to prije 1515.²¹

Bez Marulićevih bilježaka ostali su naslovnica te Muziov opći predgovor i pogovor (ff. 1-2, 23); prve intervencije susrećemo tek na f. 4r (to je već treća stranica pisma *Miratus sum frequenter nec semel dolui...*). Marginalija nema ni na ff. 8v-9r (završna stranica prvog i početak drugog pisma), te 15 (završna stranica drugog pisma i, naravno, prazna lijeva stranica prije početka epilija). Unutar samog epilija izostale su rukopisne bilješke uz ff. 18v-20v (na ovim se stranicama nalazi katalog starozavjetnih otaca, već prilikom tiskanja bogato opremljen marginalnim naslovima) te f. 22v (svršetak epilija i kolofon).

Možemo, stoga, zaključiti i preciznije: 77 bilježaka koje potječu od Marulićeve ruke koncentrirano je na 28 od 46 stranica izdanja *De triumpho Christi*. Pritom pismo *Miratus sum frequenter...* ima 27 rukopisnih bilježaka, pismo *Quum legatus Ariminum peterem...* 35, a sâm epilij njih 15.

Bilješke su odreda posve kratke. Tipološki, najviše ima ponavljanja imena i pojmova spomenutih u tekstu (npr. *Fescenini, Zoilus orator, flexanima*); njih je 33, no nijedno takvo ponavljanje ne susrećemo uz sam epilij. Slijede 32 rubne vitice

²⁰ Napominjemo još da je na početku svakog od pet Muziovih tekstova Marulić vlastoručno ispisao inicijalno slovo.

²¹ Ova se procjena temelji na kronologiji mijena Marulićeva rukopisa kako ju je skicirao Darko Novaković, »Zašto nam je važan Marulićev Repertorij?« CM VII (1998), 9-24, i na uvidu u digitalne snimke autografa *Repert.*

koje ističu pojedine dijelove teksta. Jedanaest bilježaka predstavlja »marginalne naslove«²² (primjeri su *Sancta Trinitas*, *Virgo g<ignit>*, *de mane sabbatorum*).²³

Samo se na jednom mjestu marginalna bilješka osamostalila do čitalačkog komentara. Uz Muziovo blagoglagoljivo obrazloženje nesavršenosti vlastitog djela na f. 8r,²⁴ Marulić ocjenjuje: *non est hoc <excusare se, sed ac>cusare*.²⁵

Napokon, jedno je mjesto – f. 15r, pasus *Quum legatus Ariminum peterem...* u kojem se spominju raspeće, paralele za nj u poganskoj književnosti, te Muziovo vlastito djelo o Kristu na križu – Marulić popratio čitavim grozdom bilježaka. Tu susrećemo i viticu, i ispisano ime hispanskoga kralja Taga (koga je u Silijevu *Punskom ratu* dao raspeti Hazdrubal, usp. Sil. 1, 152-168), i kristogram i crtež križa na postolju,²⁶ te na margini ponovljenu i posebno podcrtanu Muziovu riječ *hierosticha*.²⁷ Ta je riječ ujedno jedina rukopisna bilješka koja se nalazi na *dnu* stranice, a ne na lijevoj ili desnoj margini.

²² Usp. Bratislav Lučin, »O marginalnim bilješkama u Juditi«, CM V (1996), 31-55.

²³ Muziovo *Bromius* Marulić će »prevesti« u marginalni naslov *Bacchus, Tonans u Iuppiter*, a *Maro* u *Vergilius*. Upravo nas leksičke izmjene navode da takve bilješke kategoriziramo kao marginalne naslove, a ne puko ponavljanje pojmova iz teksta.

²⁴ Muzio: *Vrget etenim me hinc multorum flagitatio, hinc occupatio, quae maturare non sinit; malo tamen acerbum foetum eniti quam nullum. Explorabit igitur uadum, si fidum inueniet, ut neque fluctibus inuidiae obrui neque obtreccionum scopulis allidi contingat, ducet in medium socios libellos in quibus mirari oportet neminem siquid desideretur. Quid enim ab homine occupatissimo et qui studia litterarum iam pridem posthabuerit amplius expectant qui omnia ad trutinam reuocant?* »Pritišću me, naime, s jedne strane zahtjevi mnogih, s druge zauzetost, koja ne dopušta dozrijevanje; ipak, draži mi je kiseo plod od nikakva. Stoga će ovo djelo ispitati gaz; pokaže li se pouzdanim, te se ne dogodi da ga pokriju valovi kritike ili se ne razbije o hridi zlonamjernosti, za sobom će dovesti knjižice-drugarice, kod kojih neka se nitko ne čudi ako nešto bude nedostajalo. Jer što da više od zauzetog čovjeka koji je odavno zapostavio bavljenje knjigom očekuju oni koji sve stavljaju na vagu?«

²⁵ Bilješka je, nažalost, oklajštrena prilikom uvezivanja. Na konjekturama pri čitanju i na paraleli s Augustinovim *Ispovijestima* (*sed excusare me amabam et accusare nescio quid aliud quod mecum esset et ego non essem*, »ali volio sam se izgovarati i optuživati bogzna što drugo što je sa mnom, a što nisam ja«, Aug. *Conf.* 5, 10, 18) zahvaljujem B. Lučinu. – Možemo, dakako, zamisliti i obratan skup konjektura, komentar u kojem Marulić ne kritizira Muzija, nego ga hvali: *non est hoc accusare se, sed excusare*. Zbirka CroALa ima četiri potvrde za slijed *excus-... accus-*, pri čemu dvije pripadaju Maruliću (*Repert.* Ioannes, s. v. *confessio* = *Rep* I, 192 i *Euang.* 7, 27); za obratan slijed u zbirci nalazimo samo jednu potvrdu, kod Tome Arhidakona.

²⁶ Evo riječi na koje se odnosi ovaj grozd: *Tagum Silius in cruce deplorat: pendentem Christum pro hominum salute nostri dissimulant. Scripsi ego breuem quandam conquestionem quam inter alia hierosticha mea aedam*. »Silije oplakuje Taga na križu, a naši prešućuju Krista razapeta za spas čovječanstva. Napisao sam zato kratku žalopojku koju ću izdati među drugim svojim svetostihovima.« – O Marulićevim marginalnim crtežima s kršćanskim sadržajem v. posebno Franz Posselt, »The Illustrated Biblia cum comento from the Library of the Father of Croatian Literature, with Samples of his Marginalia«, CM XIX (2010), 141-158.

²⁷ Međutim, u slogu je otisnuto *hierosticha*. Isto tako, sukladno svojim navikama, Marulić na f. 7r ispisuje *Salomon* dok u slogu stoji *Solomone*.

4. Tumačenje marginalija

Kod bilježaka uz spomen raspeća lako je pretpostaviti što je privuklo Marulićevu pažnju,²⁸ osobito kad smo svjesni čitalačkih i »bilješkarskih« navika posvjedočenih na stranicama drugih knjiga iz knjižnice splitskoga autora. Ostale marginalije u Muziovoj knjizi, međutim, predstavljaju izazov za interpretatora.

Budući da nalazimo i imena koja Marulić nije izvukao na marginu (npr. Petronije Arbiter, Apulej, Lukijan, Gorgona, Ganimed, Varon), zaključujemo da ponavljanje na rubu stranice nije posve ekvivalentno današnjem kazalu imena ili stvari. Ponovljene su riječi trag Marulićeva *odabira*. One ističu imena i pojmove koji su po nečemu osobito važni. Zanima nas, stoga: po čemu?

Riječi ponovljene na margini razvrstali bismo u sljedeće skupine:

1. egzemplarne poganske ličnosti i pojmovi: *Fescenini* (primjer razvratnih stihova); *Zoilus orator*; *Plato* (filozof); *Arellius pictor*; *Diagoras*, *Theodorus* (bezbožnici); *Eunus* (sladostrasnik), *Zoilus* (polumuž, tj. homoseksualac);²⁹ *Orpheus*, *Homerus* (kao hvalitelji poganskih bogova); *Theodosius* (koji u *Saturnalijama* svodi mnogo bogova na jednog); *Xerxes* (triput vidio vino pretvoreno u krv);³⁰ *Vergilius* (pjevao o pretvorbi vina u krv u *Eneidi* 4, 455)
2. autori i djela kršćanske književnosti: *Ausonius*, *Psalterium*, *Deuteronomium*, *Esaię canticum*, *Salomon*, *Iob*, *Iuencus*, *Sedulius*, *Arator*, *Prudentius*, *Fortunatus*
3. važne vjerske teme i njihove mitske paralele: *Christus*; *S. Trinitas*; *Iuppiter*, *Neptunus*, *Pluto* kao analogija Trojstvu; *Corpus Christi*, *nectar et ambrosia* (potonje metaforički izjednačeno s tijelom i krvlju Kristovom); *Mars*, *Pallas*, *Curetae*, *Venus*, *Orion*, *Bacchus* (božanstva rođena na nadnaravne načine); *Christus puer* (moguća tema kršćanskog epa); *Tagus – Christus* (odnos raspeća i epa); *descensus ad inferos* (tema poganskog i kršćanskog epa)
4. nazivi Muziovih djela (često i primjeri elegantnih grecizama): *Parthenodia*, *Hecatonstichon*, *Poliuchus*, *Encomium*, *Sicelis*, *Crucifixus*, *Triumphus Christi*

²⁸ Za teološku interpretaciju bitnih mjesta Marulićeve proze i poezije (hrvatske i latinske) gdje se tematiziraju Muka i smrt na križu v. Mladen Parlov, »Križ u misli Marka Marulića« CM XX (2011), 239-253.

²⁹ Nije moguće ustanoviti je li Marulić znao da Muzio aludira na likove lascivnih Auzonijevih epigrama; *Eunus Syrisus inguinum ligurritor* meta je poruge u epigramima 82-87, a netom oženjeni *semivir Zoilus* u 101.

³⁰ Muzio ima na umu Kserksov doživljaj opisan kod Valerija Maksima, 1, 6 (ext), 1.

5. humanistu zanimljive, elegantne riječi: *erotopaegnion*,³¹ *apotheosis*, *flexanima*, *hierostica* (potonjim terminom Muzio određuje vlastitu poeziju, pa bi se riječ mogla uvrstiti i u prethodnu skupinu).

Marginalne je vitice lakše tumačiti, jer nam pomaže sam sadržaj označenog teksta. (Usput uočavamo da Marulićev način obilježavanja viticama relativno jasno pokazuje gdje interesantan dio teksta počinje, ali završetak interesantnog segmenta ostaje nedefiniran; vitica nema strogo određenog kraja, već se »polako gasi«.) Uz Muziovu prozu vitice se javljaju kako uz imena i pojmove ponovljene na marginama (paralelno s njima ili neposredno prije), tako i samostalno. U kombinaciji s imenima vitice nam otkrivaju npr. Auzonija kao proturječnog – ili obraćenog – pjesnika, koji je najprije sastavio lascivne epigrame o Zoilu i Eunu, a potom *paschales versus*, kao što je i nepristojnu pjesmu *Cento nuptialis* ispjevao prije *Jutarnje molitve* (vitice na f. 6r dijelom obuhvaćaju i Muziov moralistički komentar: *Vtinam nobilissimum ingenium et perpetuum stilum ad haec tantum conuertisset!*, »Da je samo svoj plemeniti talent i nepokolebljiv stil upotrijebio isključivo za ovo!«). Ime *Christus* istaknuto na margini f. 10v važno je prvenstveno zbog milozvučnosti, jer u recima označenim viticom Muzio pobija prigovor da kršćanska imena tobože ne pristaju antičkim stihovima:

Quid enim prohibet, quid retrahit, quae difficultas? (ut diuorum nomina taceam) cur uersus Christum non capit? cur non aequae sonat hoc nomen ut pleraque gentilium? equidem uidere non uideor quid dulcius in se habeat uel magis consonum Anchises, Priamus, Aeneas uel litterarum natura uel compositione si elementorum sonum et structuram perpendimus.³²

Vitice bez pribilježanih imena pripadaju četirima tematskim skupinama. Marulić označava mjesta na kojima Muzio brani vlastitu spisateljsku djelatnost,³³ ona gdje daje svoje viđenje triju Kristovih trijumfa (vitice pomažu sistematiziranju, obilježavajući početke tumačenja pojedinog trijumfa), ona gdje otklanja formalne

³¹ Kod Muzija zapravo stoji *crotopaegnion*, a tako i Marulić ispisuje na margini; Cz a-pla, n. dj. (6), bilj. 46, našao je ovu pogrešku u svim izdanjima *Carmen de triumpho Christi*.

³² »Jer što brani, što odbija, kakva poteškoća? Da i ne spominjem imena božanstava, zašto Krist ne stane u stih? Zašto to ime ne zvuči jednako kao i većina poganskih? Zbilja nisam u stanju vidjeti što slađe ili skladnije imaju Anhiz, Prijam, Eneja, bilo po prirodi slova, bilo po slijedu, ako uzmemo u obzir zvuk i sklop glasova.«

³³ F. 7v: *Vtinam mihi ingenium foret et doctrina par desiderio, quandoquidem omne ocius, quod undique mihi daretur, in eo scribendi genere libentissime consumerem*, »Da su barem moj talent i moje obrazovanje ravni mojoj želji, s obzirom na to da bih sve slobodno vrijeme koje bi mi se gdje ukazalo vrlo rado proveo u toj vrsti pisanja«; 11r: *excipient haec quidam cum risu certo scio et contemnent: fastidit namque religiosa animus lasciuior et quae ad sacra pertinent despicit, nugas probat, fabulas laudat, libidine delectatur*, »neki će ovo dočekati, jasno mi je, sa smijehom i prezirom; jer razvratna duša osjeća odbojnost prema svemu vjerskome i svisoka gleda na govor o svetinjama, a odobrava trice, hvali priče, uživa u požudi«.

i sadržajne prepreke za pjevanje o kršćanskim temama (imenovanja Boga, neproničnost kršćanskih otajstava), te nalazi u poganskim djelima paralele s kršćanskim vjerovanjima (monoteizam, Trojstvo, pretvorbu kruha i vina u tijelo i krv Kristovu).

Uz tekst epilija vitice olakšavaju uvid u strukturu poeme. Marulić ih je stavio na praktički svako mjesto gdje počinje nova cjelina, gdje autor uvodi novi motiv. Nalazimo tek tri neobilježene granice – samo tri mjesta na kojima strukturalna podjela našeg pregleda epilija (v. gore, str. 114), odstupa od podjele po viticama. Radi se o završetku invokacije, odnosno početku opisa straha u paklu (Muziovi st. 4-5), o početku kataloga oslobođenih duša (st. 118 – no taj je dio, podsjećamo, opremljen tiskanim marginalijama) i o završnom pjesnikovu odustajanju od daljnjeg opisa (st. 308). Marulić je zabilježio i nešto što naš pregled nema: kod stiha 248 dodatno je istaknuo spominjanje prorokâ kao zasebne skupine patrijarha izbačenih iz podzemlja.³⁴ Najizrazitije je naznačena granica prvog i drugog dijela epilija: na marginu uz stih 85 uneseni su i vitica i već spomenut naslov *de mane sabbatorum*.

5. Tragovi čitanja Muzija

Pitamo se, dakako, koliko je lektira Muziove knjige o Kristovu trijumfu ostavila traga u Marulićevu autorskom opusu. Ispitali smo tri vrste odnosa: jednu na razini sadržaja – teme, motive i postupke prisutne i kod Muzija i kod Marulića – te dvije na razini (latinskog) izraza: prisutnost pojmova koje je Marulić ispisao na marginama Muziovih stranica, i prisutnost klauzula stihova iz Muziova epilija.³⁵

Možemo izvijestiti da sadržajne podudarnosti postoje, no ne daju se jednoznačno tumačiti kao »Muziove utjecaj«; vidimo ih prije kao povod za interpretaciju, poticaj da pomnije proučimo određene točke Marulićeva opusa. Što se razine izraza tiče, prisutnost je pojmova s margina u Marulićevu djelu oskudna, dok smo češće nalazili Muziove versifikacijske formule – prvenstveno u *Davidijadi*.

³⁴ Vitice, dakle, počinju uz sljedeće stihove Muziova epilija: 17, 24, 57, 85, 97, 102, 109, 242, 248, 255, 262, 269, 285, 293, 302.

³⁵ Pretrage na razini izraza izveli smo dijelom pomoću računala, s obzirom na to da je od ove godine čitav Marulićev latinski opus dostupan i računalno pretraživ u internet-skoj zbirci *Croatiae auctores Latini*, <www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala> (nedostaju samo još marginalije u knjigama iz Marulićeve knjižnice). O klauzulama Marulićevih latinskih stihova v. Darko Novaković, »Dva nepoznata Marulićeva rukopisa u Velikoj Britaniji: MS. Add. A. 25 u oxfordskoj Bodleiani i Hunter 334 u Sveučilišnoj knjižnici u Glasgowu«, CM VI (2007), str. 5-31 (21), i Novakovićev *Index locorum* u: Marko Marulić, *Glasgowski stihovi*, preveo i priredio D. Novaković, MH, Zagreb 1999, str. 236-251. O klauzulama u latinskom pjesništvu općenito, Paolo Mastandrea, *De fine versus. Repertorio di clausole ricorrenti nella poesia dattilica latina*, sv. 1-2, Hildesheim – Zürich – New York, 1993.

5.1.

Davidijada je, dakako, i samim svojim postojanjem odjek Muzija, i to odjek κατ' ἐξοχήν. Čin pažljiva čitanja Muziovih pisama i epilija, za nas posvjedočen i dokumentiran bilješkama na stranicama *De triumpho Christi*, potvrđuje isto ono zanimanje koje je urodilo Marulićevim »najvećim pjesničkim pothvatom« (B. Lučin) – zanimanje za probleme pjevanja o kršćanskim temama. Bilo bi stoga dragocjeno znati *kada* je Marulić čitao i anotirao Muziovu knjigu. Taj nam je podatak zasad nedostupan – kronologija mijena Marulićeva rukopisa mogla bi ovdje pomoći – ali logično je protumačiti čitanje Muzija kao pripremu, možda i jedan od poticaja, za sastavljanje vlastita latinskog spjeva s kršćanskom tematikom.³⁶

Drugi dio Muziova epilija ima, u skladu s konvencijama rimske epike, »proemij u sredini« (stihovi 102-108). Taj je proemij oblikovan oko ideje neizrecivosti: prizor Božjeg trijumfa nadmašuje pjesnikove snage, te se valja uteći Bogu radi nadahnuća (106-108). Motiv neizrecivosti javit će se opet na samom završetku pjesme, pred pogledom na Trojstvo na prijestolju (302-317); ovdje pjesnik obećava da ćemo ono što ne smijemo i ne možemo izreći (308-309) vidjeti kad dođe Posljednji sud.

Quo rapit inualidas praeceps audacia uires,
 Quo summi secreta dei spectacula cantu
 Ordinar, et diuum coelestes ordine pompas
 Exsequar? aut tantos capiam qua mente paratus?
 Tu quaecumque uoles alti monumenta triumphi,
 Qui nigris remeans duxisti uictor ab umbris,
 Pande mihi; quantum ipse dabis, mihi dicere fas est.³⁷

(...)

³⁶ Sličan su izvor verbalnih i pripovjedačkih poticaja kasnoantički kršćanski epičari; usp. Darko Novaković, »La Davidiade di Marulić e gli epici protomedievali latini«, CM IX (2000), 205-217. – Za Marulićevo čitanje Muzija sa sigurnošću možemo odrediti tek *terminus ante quem non*: to je 1499. godina tiskanja knjige. Ostalo su spekulacije. Podsjećamo ipak da je Muziovo djelo uvezano zajedno s Aldovim izdanjem *Poetae Christiani veteres*, koje je okončano 1502. a da je, koliko znamo, Marulić na *Davidijadi* radio 1510-1517. Ako je Marulić Muziovu knjižicu nabavio zajedno s *Poetae Christiani*, priprema za *Davidijadu* odvijala bi se negdje u razdoblju 1502-1510. To znači: nakon nastanka *Judite*, nakon gubitka braće i majke, a paralelno s radom na *In epigr.* i komentaru uz Katula u trogirskome kodeksu Petronija (Aldovo izdanje Katula, kojim se Marulić koristio pri tekstološkim intervencijama, također je iz 1502).

³⁷ »Kamo drzovitost nagla vuče nemoćne snage, / kakvom da pjesmom otajstven prizor višnjega Boga / kažem, da nebesku povorku svetih u stopu / slijedim? Kakvom da mišlju obuhvatim pripreme takve? / Ti mi, što god poželiš, od spomena trijumfa silnog / što si ga poveo kao pobjednik se vraćajući iz crnih sjenki, / Ti mi to objavi; koliko daš mi, toliko ispričati smijem.«

nutricis regimine lætum clarissima testantur
monumenta. Christum uero ad reginæ cœli
pectus intemeratum cecinisse alienū arbitran-
tur pleriq; facilius existimâtes feram Romu-
li nutricem q̄ christi matrē posse laudari. Cla-
ra est Achillis & Ascanii pueri idoles & alio-
rum de quibus olim uates scripserunt; pueri-
tiâ christi musæ nostræ despiciunt; nihil for-
tasse dignum laude aut memorabile id ætatis
de se præstitit. absit Facinus nefariū; quid di-
gnius laude aut memorabilius dici potest q̄
puerū delege cum sacerdotibus eruditissimis
in templo disputasse; minus hoc fidei habebit
quoniam præceptorem habuisse non lege-
rint; legunt tamen & celebrant in parnasso ne-
scio quem somnio repente poeticam hauxisse.
Christi disciplinam q̄ doctoris ferulam non
tulit non recipient. Laboriosum esset om-
nia persequi; & conferre quæ ad rem spe-
ctant & passim inueniuntur. Tagum Silius
in cruce deplorat; pendentem christum pro
hominum salute nostri dissimulant; Scripsi
ego breuem quandam conuersionem quam
inter alia hierosticha mea ædam. scripserunt illa

Macario Muzio, *Poetae Christiani veteres*

(Venecija: Manuzio, 1501-1502), f. 15r [b iii], Knjižnica Katoličkog bogoslovnog fakulteta
u Splitu, sign. VI E 44. Muziova obrana kršćanske poezije
s Marulićevim grozdom bilježaka uz spomen rassetog hispanškoga kralja Taga.

uirginis Mariae Parthenodia elego stilo ad-
tat & hecatonstichon Heroico. attamen ad fe-
rulam redibunt. Exhibet Nihilominus prope-
diem Poliuchus: sic carmē inscribitur quo di-
uum Venantium camertem cuius sub numi-
ne & tutela iucundissima ac gratissima patria
mea est: celebraui. Festinat ex eadem officina
εγκόμιορ Diui Sebastiani: & Sicelis qua-
diuam Luciam uirginem siracusanam elegis
complexa est. & breuis quaedam cōquestio de
christo crucifixo: quae omnia i unum corpus
coalescēt & tempestiue in publicum egrediē-
tur. Nūc uero triūphus christi separatim pro-
perat in lucem: partum flagitantibus amicis
abortiuum dabo: Vrget etenim me hinc mul-
torū flagitatio: hinc occupatio quae maturare
non sinit: malo tamen acerbum scetum enitī q̄
nullum. Explorabit igitur uadum: si fidum
inueniet: ut neque fluctibus inuidiae obrui:
neque obtreccionum scopulis allidi contin-
gat: ducet in mediū socios libellos: in quibus
mirari oportet neminem siquid desideretur.
Quid enim ab homine occupatissimo & qui
studia litterarum iam pridē posthabuerit am-

Parthen
Hecaton

Poliuchus

Sicelis
Luciam

Triūphus

No est hoc
sare se, sed ac-
cusare

Macario Muzio, *Poetae Christiani veteres*

(Venecija: Manuzio, 1501-1502), f. 8r [a iiiii], Knjižnica Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Splitu, sign. VI E 44. Muziova apologija nesavršenosti vlastitog djela s Marulićevim komentarom *non est hoc <excusare se, sed ac>cusare.*

Ipse triumphator magno cum patre sedebat
 Sublimis, dextram sedem sceptrumque tenebat
 Maiestate pari, unde aequa dicione gubernat
 Omnia sola eademque tribus sociata potestas.
 Quae facies quaeue ora dei, quis cultus Olympo
 Quoue pater natum uultu amplexuque recepit
 Dicere mortali uetitum, nec scire uolenti
 Plura datur superantque meas caelestia uires.
 Sed cum summa dies aderit, cum nostra redibunt
 Corpora post obitus, ubi flamma uindice mundus
 Arserit, aetherios uultus habitusque licebit
 Cernere quum densa iudex in ualle sedebit
 Aeternus iusta decernens ultima lance.
 O utinam dextra liceat sedisse Tonantis
 Electos inter cuneos aedesque beatas
 Scandere et extremo saltem remeare triumpho.³⁸

Topiku neizrecivosti u govoru o Bogu na početku i kraju (čitave pjesme) ima i Marulićev *Hymnus ad Deum* (LS 169, 6-9, 101-117). I u *Himnu* se zaziva Božja pomoć (6), i tamo na kraju pjesnik ostaje bez riječi pred prizorom Trojstva, i tamo se tješi mišlju na život nebeski:

Tuque faue coeptis nostram nec sperne Camenam,
 Magne Pater, quanquam digno Tua numina cantu
 Non colimus: quisnam dictis mortalibus equet
 Immortale decus? Sed non tacuisse iuuabit.

(...)

Sed nimis alta cano, nullis concessa cothurnis
 Aggredior: quo me tantarum culmine rerum
 Captum, Musa, rapis? Quę si Tibi forte darentur
 Promere posse palam, num tanti carminis orbis
 Esse capax poterit? Nunquid confinia cęli
 Non angusta forent? Sed nec Tibi dicere fas est,

³⁸ »Sam je Pobjednik s velikim Ocem sjedio / na visini, držao desnu stranu i žezlo, / jednakim veličanstvom; odande je pravičnom vlašću ravnao / svime; jedna te ista, u trojstvu združena moć. / Koje je lice i kakav je izgled Božji, na Olimpu kakve su časti / i kako je Otac primio Sina, kako ga zagrlio / smrtniku je zabranjeno reći, i mada želio znati / više mu nije dano, i nebeska zbivanja nadilaze moje snage. / No kad dođe posljednji dan, kad dignu se naša / tijela nakon smrti, kad u osvetnom ognju svijet / izgori, biti će moguće nebesko lice i ruho / gledati, kad vječni Sudac sjedne sred prepune doline / posljednji put sudeći pravičnom vagom. / O, da smijemo sjesti Gromovniku zdesna / među redove odabranih, i uspeti se u blaženi / dom, i vratiti se barem u trijumfu zadnjem.«

Quę quoque scire nefas: arcanum denique mundi
 Hic Deus est, cui nosse datum, qui solus in omnes
 Ingreditur latebras causasque et nomina rerum
 Cuncta habet ante oculos et certa lege gubernans
 Ardua syderea super æthera sede recumbit.
 Ergo pone chelim, tacita iam mente uoluta,
 Vrania, Deum, quem totum exponere seęla
 Nulla queunt: hic est, hic est et trinus et unus,
 Terrarum cęlique potens, quem (ut spero) facultas
 Visendi dabitur tunc cum tellure leuatis
 Stelliferi nobis aditus reserabit Olympi.

Zamijetit ćemo da odjeljci dviju pjesama sliče i u nekim manjim motivima, pa i izrazima. Oba se autora pitaju kamo ih njihova (misao ili inspiracija) »zanosi« (Muzio: *Quo rapit... audacia uires*; Marulić: *quo me... Musa, rapis?*). Za obojicu su neka znanja o božanskom zabranjena (Muzio: *dicere mortali uetitum*; Marulić: *quę quoque scire nefas*). Oba autora koriste se identičnom heksameterskom klauzulom, konstruirajući pritom glagol na isti način (Muzio 108: *mihi dicere fas est*; Marulić 106: *nec Tibi dicere fas est*). Paralela za ovakvu kombinaciju klauzule i komplementa bezličnog izraza nismo našli nijednom u dostupnim nam digitalnim zbirkama latinske poezije.³⁹ Kombinacija podudarnosti u invenciji, dispoziciji i elokuciji (da posegnemo za retoričkim rječnikom), uz relativnu rijetkost sličnih versifikacijskih rješenja, i odsutnost identične sintaktičke konstrukcije, drugdje – sve to čini intertekstualnu sponu *Pjesme o trijumfu Kristovu* i *Himna Bogu* prilično dojmljivom.⁴⁰

Davidijada je kristološka alegorija, *Himan* ne govori posebno o Kristu, no trijumf Sina Božjega Marulić izravno tematizira u jednom proznom djelu, u *De humilitate et gloria Christi* (*Humil.*, prije 21. ožujka 1519), pišući, među ostalim, u trećoj knjizi ovako:

³⁹ *Dicere fas est* nalazimo kao klauzulu pet puta u antičkom dijelu internetske zbirke *Musisque Deoque. Un archivio digitale di poesia latina, dalle origini al Rinascimento italiano* (www.mqdg.it); po jednom se njome koriste pseudo-Ovidijev *Epicedion Drusi*, te pjesnici iz V. st. Rusticije Helpidije Domnul (*De Christi beneficiis*) i Marije Viktor (*Alethia*). Odio iste zbirke *Poeti d'Italia in lingua latina* tu klauzulu ima devet puta, a pet puta se javlja u zbirci *Croatiae auctores Latini* (www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala; uz Marulića, klauzulom se koriste Ilija Crijević, te kasniji autori Kajetan Vičić i Rajmund Kunić). Usp. niže, str. 134 (**Prilog 1**, br. 6).

⁴⁰ Novaković se pitao je li Marulićev tolerantan tretman lektire Lukrecija i lika Muze u *Himnu Bogu* rezultat neproblematične žanrovske konvencije ili trag autorovih osobnih kolebanja, razapetosti između humanističkog pjevanja i skolastičkog pravovjerja – je li *Himan Bogu* možda nastao prije *Judite* i *Davidijade* (Darko Novaković, »S onu stranu *Davidijade*: Marulićeve kraće latinske pjesme«, LS, 43-80, osobito 72-73). Uočena podudarnost s Muziom smještala bi nastanak *Himna* ili uz *Juditu* ili nešto nakon nje, a prije *Davidijade*.

Tanti igitur ac talis uictoris triumphum ad cęleste regnum remeantis quis potest aut uerbis exprimere aut cogitatione complecti? Dicamus tamen, quomodo possumus, ne in communi omnium lętitia omnino muti fuisse arguamur et ingrati potius quam infantes uideri possimus. Triumphantis igitur Domini cęlumque suum ascendentis insignia pŕeferebantur, uexillum crucis, in quo moriens mortalibus uitam, quę mori nequeat, dedit. Ipsi autem Domino pro curru, quo alii uictores per terram uehi solent, propria uirtus erat, qua ferebatur in cęlum. Circa illum coruscantium atque laudes eidem concinentium spirituum agmen sursum uersus tendebat. Homines quoque, qui ab inferis liberati post illum resurrexerant, exultantes sequebantur. (...) Lętata est ergo terra, lętati sunt cęli. Nouum inter sydera lumen fulgere coepit, et illis, qui in umbra mortis sedebant, Sol iustitię ortus est.

Quid eos, qui crucem iam sole clariorem pŕeferebant quique sequebantur, concinuisse putabimus, quo exultasse gaudio, quibus lętitiis affectos incessisse? (...)

Talibus et his similibus uerbis laudantium Dominum chorus cęlum una cum illo ingressus est. Cuncta angelorum collegia tunc exultarunt. Deus Pater ineffabili lętitia excepit illum et ad dexteram suam collocauit, ut in eo glorię throno sedeat, a quo nunquam discedit. (...) Hoc quidem, ut sedeat ad dexteram Patris, tunc factum fuisse credimus, cum in cęlum ascendit. Quod autem omnia ei subiecta sint, hoc in fine seculi futurum est, iuxta illud: *Dixit Dominus Domino meo: Sede a dextris meis, donec ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum.*⁴¹

Usporedit ćemo ovaj opis s početkom (stihovi 102-119) i završetkom (302-309, već citirano gore) prikaza trijumfalne povorke iz Muziova epilija:

Scandebat niuea suspensus nube serenum
 Aera libratis coeli per inania plantis
 Christus, et aetherii repetens fastigia regni
 Sidereum relegebat iter dextrade salutis
 Signa ferens sanctas ducebat in ardua turmas
 Expectante polo; fulgebant uertice sacro
 Regis adorati uultus, unde omnia circum
 Splendebant radiis; oculos quocunque ferebat
 Spectatus grata ridebat lampade mundus.
 Pone sequebantur comites examine longo
 Sublimes animae...⁴²

⁴¹ *De hum*, 681-684.

⁴² »Penjao se, dizan blještavobijelim oblakom, po mirnome / zraku, lebdeći stopama prazninom neba, / Krist; vraćajući se na vrh eterskoga kraljevstva / zvjezdanim se kretao putem, u desnici noseći / znakove spasa, svete je čete vodio uvis / nebesa su ih iščekivala; sa svetog je sljemena sjalo / lice obožavanog Kralja, odakle je sve uokolo / blistalo zrakama;

I u prozi *Humil.* prikaz trijumfa najavljen je i zaključen toposom neizrecivosti (na koncu opisa, doduše, neizrecivost je tek usputno dotaknuta, izrazom *ineffabilis letitia*). Muziovu trijumfalnu povorku predvodi Krist koji – na način poznat iz likovnih umjetnosti – sam nosi *salutis signa* (109-113; *Victoris uexilla Dei* spominju se tek na koncu opisa, u stihu 267). U *Humil.*, međutim, zastava sa znakom križa biva kao znamenje nošena *pred* Isusom (*insignia preferebantur, uexillum crucis*). Marulić trijumf koncipira analogno trijumfu antičkog rimskog vojskovođe (pri čemu se ostvaruje ciceronovska *vis in comparatione*); zato se Spasitelj, koji u Muziovu prikazu hoda ili leti zrakom, u *Humil.* vozi na (alegorijskim) kolima Vrline. Obje su verzije, dakako, suglasne u tome da su u Kristovoj pratnji duše oslobođene iz pakla – za Muzija samo one, jer »nebeska vojska« čeka u raju – kao što je i u obje verzije slava Božja prikazana kao svjetlo, kao zvijezda.

Pomno čitanje otkriva nagovještaj još jedne paralele. U Muziovim stihovima 107-109 (*Expectante polo... splendebant radiis*) dolazi do pomaka fokusa, izraz biva ponešto »zamućen«. Filološko tumačenje pokazuje da se opisuje svjetlost koja dolazi od Boga Oca koji čeka *uertice sacro*, ali stihovi su oblikovani tako da ostaje donekle nejasno pripada li svjetlo Ocu ili Sinu (tome doprinose posebno 109-110, *oculos quocunque ferebat / spectatus grata ridebat lampade mundus*, i nastavak pripovijedanja s *pone sequebantur* – s implikacijom da je dosad bio opisivan Krist). *Humil.* pak, nakon gore citiranih riječi *ut in eo glorię throno sedeat, a quo nunquam discedit*, nudi teološki odgovor na pitanje kako je moguće da Krist sjedne na tron s kojeg nikad nije otišao:

Hoc enim Dei proprium, illud homini concessum. Deus autem et homo unus Christus. Omnis itaque exaltatio eius in tempore facta ad eam naturam pertinet, quam pro nobis assumpsit. Sine tempore autem exaltatio respicit diuinitatem, qua equalis est Patri Filius.

Autoritete na koje se Marulić oslanja iznoseći ovakvo shvaćanje identificirat će istraživanja njegove teološke misli; ovdje bismo se zadovoljili upozorenjem da i u Muziovu »zamućenom« opisu izvora Božje svjetlosti možemo, čitamo li ga u kontekstu *Humil.*, naći naznaku božanskoga nadilaženja prostora i vremena.

U kristološkoj raspravi Kristov je trijumf očekivana sastavnica. No, ono što znamo o Marulićevoj intelektualnoj biografiji – mislim ovdje prvenstveno na njegov bolan doživljaj dihotomije pjesništva i bogoslovlja, doživljaj koji je u novije vrijeme najjasnije ocrtao i analizirao Darko Novaković⁴³ – navodi nas da posebno uočimo žanrovski *pomak* do kojeg dolazi na liniji *De triumpho Christi poema – Hymnus ad Deum – Humil.* Petnaestak godina nakon čitanja Muzija, i usprkos tome čitanju (a sukladno izlaganju Bogoslova iz *Dijaloga o Herkulu*), pjesništvo je ocijenjeno spoznajno manje vrijednim od teologije. Zato Marulić 1519. Kristov

kamo god da je svrnuo oči / na pogled se drage luči smijao svijet. / Za njim su slijedili praktioci u dugome nizu, / uzvišene duše... «

⁴³ Usp. Novaković, n. dj. (40), posebno str. 52-56.

trijumf prikazuje u moralnoteološkoj prozi, preplećući stručne diskusije s poetskim amplifikacijama. Pa opet, upravo ovo prepletanje, ovo posezanje za specifičnom humanističko-poetskom konfiguracijom teme, motiva i izraza u vrijednosno posebno obilježenom času najveće Kristove slave, prepoznamo kao sjećanje i na pročitano Muzija, i na onog čitača koji je u Muziovoj knjižici ostavio bilješke.

5.2.

Paralele s Muziovim tekstovima nalazimo i na nižoj sadržajnoj razini Marulićevih tekstova – ne na razini samostalnih tema, već na razini motiva. Navest ćemo dva izrazita slučaja. Kad, najavljujući *Davidijadu*, u posveti kardinalu Grimaniju Marulić s dužnom skromnošću govori o *iampridem intermissa condendi carminis cura*, među poetičkim problemima navodi i poteškoće s hebrejskim imenima:

multa mihi impedimento erant: (...) Hebraicorum nominum Latinę lingüę inusitata relatio, locorum quoque a nullo prorsus geographorum nostrorum satis explanata uocabula. Has tamen omnes difficultates meus erga sanctitatem tuam amor peruicit. Ille quod intermiseram reuocauit, ille etiam nomina, quę plerumque (ut nosti) absque ulla casuum declinatione in libris diuinis proferuntur, declinare me compulit, ut sermonis nostri sensus apertior fieret...

Premda se ovdje aludira prvenstveno na teme Jeronimova *Tumačenja hebrejskih imena* i *Knjige o položaju i imenima hebrejskih mjesta*, u ideji da »hebrejske riječi iz formalnih razloga nije lako prenijeti u latinski« vidimo paralelu Muziovu pitanju *cur uersus Christum non capit?* (usp. citat na str. 118). Sjetimo se, Muzio ulazak Krista u stih nije tretirao metaforički, već kao vrlo konkretnu versifikacijsku nevolju, budući da je u nastavku pisma poučio čitaocę – možda učiteljski pedantno, možda naivno, a možda i hinjeno naivno – da je *Christus* zvučno i prozodijski (ali ne i značenjem!) »gotovo isto« što i *crista*.⁴⁴ »Filološku retoriku« (ili retoriziranu filologiju) iste vrste nalazimo u Marulićevu rješenju problema s hebrejskim – u izjavi da ga je ljubav prema Grimaniju natjerala da deklinira hebrejska imena.

Nadalje, Marulićevi opisi muziciranja u *Davidijadi* (Davidov trijumf, sviranje pred Šaulom uspoređeno s anđeoskom glazbom, glazba pred Kovčegom) podsjećaju na odlomak Muziova epilija o nebeskoj glazbi. Dopustit ćemo, naravno, mogućnost da je i muziciranje topos, uobičajen književni motiv, čija će svaka

⁴⁴ Muzio, ff. 10v-11r: *ea similitudo nominum est, ea tum litterarum tum syllabarum cognatio ut ab eadem fere origine utrumque deduci uideatur si sonum quo mouentur sequi uelint; re tamen diuersa sunt admodum haec et longe distant*, »takva je sličnost imena, takva srodnost kako slova, tako i slogova, da se čini kako obje riječi izlaze od istoga izvora, ako bismo pratili zvuk kojim nastaju; s obzirom na stvari oboje je, ipak, bitno različito i udaljeno jedno od drugoga«.

realizacija nužno koristiti iste ili slične (latinske) riječi. Dalje, dopustit ćemo, dapače pretpostaviti, i mogućnost da Marulića kao autora jednostavno osobno privlači književno opisivanje glazbe. No, kao što ćemo vidjeti, barem u jednom od prikaza iz *Davidijade* susreće se i heksameterska klauzula vrlo slična Muziovoj.

Evo relevantnih odlomaka. Muzio, *De triumpho Christi poema*, 262-284:

Regia sublimi pompa luxuque beato
 Obuia prodibat caelique exercitus omnis.
 Summa potestates ducebant agmina et altae
 Virtutes celsique throni; tum classica sancto
 Ore procul clangore pio pia signa canebant
 Victoris uexilla Dei lectasque cohortes
 In superum coetus longo testantia cantu.
 At circum propiore sono recinente citatis
 Ad citharam leuibus digitis plectroque uolanti
 Innumera certante lyra discrimina mille,
 Mille fides ictis uario modulamine chordis
 Et totidem surgens ad sacras barbitus odas
 Aedebat duplicesque manus agitantia naula
 Cymbalaeque et pulsus resonabat bracthea palmis
 Tinnitus tremula crispans ad carmina dextra.
 Nec minus obliquas iungebat consona uoces
 Plurima compactis respondens tibia cannis
 Et sistra et grato crepitantia tympana bombo
 Sambucae et molles numeri quos temperat unda
 Hydraulis, caeleste melos referente monaulo;
 Diuinos iunxere modos rhythmosque sonantes
 Acta dei; tales modulans symphonia cantus
 Laeta triumphantes reuocabat in ethera diuos.⁴⁵

⁴⁵ »Kraljevski je dvor u veličanstvenoj povorci i prebogatoj raskoši / izlazio ususret, i čitava nebeska vojska. / Čelo kolone vodile su Vlasti, dične / Vrline i uzvišena Prijestolja; trube su svetim / ustima, pobožnim zvukom, pobožne znake nadaleko davale / zastave Boga pobjednika i čete uključene / u skup nebesnika javljajući dugom melodijom. / A svuda uokolo, iz veće blizine odjekujući zvukom, / dok su uz gitaru igrali laki prsti i krilata trzalica, / lira bez broja nadmetala se na tisuću načina raznih / tisuću žica je udaralo akorde raznolikim slijedom / i isto je toliko barbit pjevao dižući se u pobožne ode, / i *naula* [Muzio vjerojatno greškom umj. *nabla*, »lira«] što pokreće obje ruke / i ječali su cimballi i talambasi pod udarcem dlanova / nižući zvonove uz pjesmu pod desnicom koja se tresla. / I jednako je mnoštvo skladnih svirala spajalo višeglasje / odgovarajući svojim povezanim trskama / i zvečke i timpani što ječe umilnim brujanjem / tambure i nježan zvuk koji oblikuje voda / vodenih orgulja, dok jednostruka flauta izvodi nebesku melodiju; božanske su složili napjeve i ritmove, zvučeći / o djelima Božjim; takve je nižući pjesme ansambli / na radosno nebo natrag zvaoo božanstva što trijumfiraju.«

Marulić, *Dauid.* 2, 209-214, daje opis Davidova trijumfa s klauzulom *tympana bombos* (212), sličnom Muziovoj *tympana bombo* (gore, 279):⁴⁶

Hinc uictor Dauid, turba comitante suorum,
Ibat ouans, uiridi redimitus tempora lauro
Et biuigo uectus curru. Peana canebat
Pone sequens miles pulsataque tympana bombos
Ĕdebant et silua sonum per inane uolutum
Atque cauis haustum rimis referebat eundem.

Nešto kasnije, na svadbi Davida i Mikale, glazba orkestra uspoređuje se s anđeoskom, kakvu ćemo moći slušati pred prijestoljem Božjim (*Dauid.* 2, 253-269):

Conticuere tubę, calamos inflare choraules
Et digito pulsare leui caua cymbala psaltes
Coepit et argutis fidibus resonare lyristes
Ac Phrygios cantare modos. Nunc tinnit acuta,
Nunc tonat ille graui, media modo temperat istos
Voce sonos, agili pulchre quos gutture uibrat
Concordans cytharę linguę prolata canori.
Arrectę cunctorum aures dulcedine tanta
Et capti stabant animi. Nil murmuris usquam,
Nil strepitus, donec finitis cantibus uni,
Vni omnes toto pariter plausere teatro.
Et si sic animos demulcet musica cantus
Terreni nostręque iuuant sic carmina fecis.
Angelicum quanto fas nobis credere melos
Esse suaue magis, mulcens pia corda beatum,
Illo, ubi iam nullo clauduntur gaudia fine,
Ante dei sublime thronum clarumque tribunal?

Marulić bira drugačije izraze, naglašavajući odnos instrumenata i svirača: u *Dauid.* su *tubę* umjesto Muziovih *classica*, *calami* i *choraules* tamo gdje kod Muziova stoji *tibia compactis cannis* (i *monaulos*), *cymbala* i *psaltes* (cimble spominje i Muzio), *fides* i *lyristes* za *lyra* – *fides*; vokalnu pjesmu prati *cytharę canor*; umjesto *cęleste melos* tu je *angelicum melos*.⁴⁷ Ostvaruju se i drugačiji –

⁴⁶ Nijedna slična klauzula nije potvrđena u zbirci *Musisque Deoque*, niti u *Poeti d'Italia in lingua latina*. CroALa ima jedan stih vrlo sličan Muziovu, iz knjige pjesama Ludovika Paskalića (c. 1500–1551), u silvi *De specu Corytio* (4, 3, 83): *Sistraque et horrisonis crepitanitia tympana bombis*.

⁴⁷ Anđeoska je glazba za Marulića bila dio poredbe (taj put *comparandum*) već u *Instit.* 6, 15 *De beatorum gloria: O, iocundissimum spectaculum, in quo licebit nobilissimam Dei creaturam ineffabili uisionis dono clare intueri et cum ea fraterna iam charitate coniungi consortioque eius perpetuo frui et una cum ipsa communem Dominum semper laudare, in*

no podjednako virtuozni – zvučni učinci: *nunc tinnit... nunc tonat* odgovor je na Muziovo *tinnitus tremula crispans ad carmina*.⁴⁸ Bitnim za Marulićeva razmišljanja o pjesništvu smatramo i kontekst ovog motiva: nebeske se melodije, i užitak koje izazivaju, odmah u nastavku opisa iz *Dauid*. (2, 270-279) suprotstavljaju vulgarnoj plesnoj glazbi kojom se naslađuje *lasciua iuuentus*. Dvije vrste glazbe analogija su dvjema vrstama pjesništva.

Napokon, u *Dauid*. 8, 193-199, kralj David i pratnja pjevaju pred Kovčegom saveza koji, u svojevrsnoj trijumfalnoj povorci, putuje iz Abinadabove kuće prema Jeruzalemu.⁴⁹

Ante arcam rex ipse simul, simul agmina regis
 Edebant omnes solemnia cantica diuum
 Atque hominum domino, pulsando barbita plectris,
 Cymbala tenta manu, sufflatis cornua buccis.
 Tum bifores calamos tenuique canore cicutas,
 Instrumenta simul multa et præclara sonabant
 Illo ipso quod docta docet modulamine Musa,
 Per rithmos distincta notis uariosque sonores.

Riječi koje susrećemo u Muziovu opisu (*pulsare, barbiton, plectrum, cymbalum, manus, modulamen, rithmus, uarius*) preraspoređene su, a varira se i drugačijim leksičkim izborima (*canticum, tentus, sufflare, cornu, bucca, biforis, calamus, cicuta, canor, docta Musa*). Sličnost je u motivu i kontekstu – pjesma svečane povorke, kralj pred Bogom.

psalmis et canticis illis, quorum iubilus omnia musica instrumenta superat suavitate. Et non tube, non cythare, non lyre, non cymbala, non tympana, non nabla, non organa, non symphonie, non sambuce, non psalterium, non cornu, non ulli, qui in terra sunt, hominum auiumue cantus illi ualent comparari. Cunctis dulcius est angelicum melos, cunctis iocundior beatorum uox, cunctis delectabilior canticis celestis festiuitas Alleluiaque sempiternum.

⁴⁸ Polazište su oboma autorima, dakako, Katulovi efekti iz 64, 261-4: *plangebant aliae proceris tympana palmis / aut tereti tenuis tinnitus aere ciebant, / multis raucisonos efflabant cornua bombos / barbaraque horribili stridebat tibia cantu.*

⁴⁹ Poticaj za Marulićevu amplifikaciju jest *II Sm* 6, 14: *David autem et omnis Israhel ludebant coram Domino in omnibus lignis fabrefactis et citharis et lyris et tympanis et sistris et cymbalis*. No Marulić – suprotno Bibliji, ali i Muziju – *izostavlja* zvečke i udaraljke (*tympana et sistra*). Možda to čini da izbjegne *taedium* ponavljanja – niz je instrumenata već spomenuo relativno nedavno, u *Dauid*. 7, 444: *Cymbala cum cytharis, cum systris tibia cantus* – ali možda i zazire od veće prisutnosti »nedoličnih« glazbala: udaraljke izazivaju odviše fizički užitak, odviše su »proste«, neprimjereno ekstatične, kako potvrđuje *Dauid*. 14, 143-44: *uulgaria turba / Verbere multiplici Berecinthia tympana tundunt.*

5.3.

Na »najnižoj« razini izraza krenuli smo od sustavne pretrage zbirke *Croatiae auctores Latini* (CroALa), u kojoj smo tražili paralele za bilo koju od 317 Muziovih klauzula. Pretragu smo suzili na *doslovne* podudarnosti (isključivši one tipa *tympana bombo – tympana bombos*).⁵⁰ Namjerno smo tražili u *čitavoj* zbirci CroALa – pretpostavljali smo da će se klauzula koja je općenito česta u latinskoj poeziji, npr. zato što je preuzeta od nekog uglednog antičkog pjesnika, javljati kod više hrvatskih latinista iz više razdoblja (CroALa uključuje latinističke tekstove od srednjeg vijeka do najnovijeg doba), te smo tako odmah osigurali određenu kontrolu podudarnosti.

Istraživanje paralela u zbirci CroALa dalo je pozitivne rezultate za 67 Muziovih klauzula. Trinaest od njih susreće se i u tekstovima Marka Marulića: tri u prozi, devet u *Davidijadi* – u deset stihova, budući da se klauzula *exercitus omnis* ponavlja – jedna u *Himnu Bogu* (detaljan popis klauzula i stihova vidi u **Prilogu 1**). Dok su neke klauzule nedvojbeno česte na repertoaru latinske poetske dikcije općenito (*uertice montis, exercitus omnis*), za dvije od navedenih trinaest – *foeda uoluptas* i *cēli terreque potentem* – nismo našli doslovnih paralela u zbirci antičke latinske poezije *Musisque Deoque*, uz potvrde kod po jednog autora u sestrinskoj zbirci *Poeti d'Italia in lingua latina*.

Same za sebe, ove brojke ne bi morale ništa značiti, pogotovu kad se uzme u obzir utjecaj antičke rimske poezije i latinskih pjesnika suvremenih Maruliću i Muziju. No, ako verbalne podudarnosti procjenjujemo uz svjedočanstva i indicije drugih vrsta – zajedno s Marulićevim vlastoručnim marginalijama u Muziovoj knjizi te sa sadržajnim i motivskim paralelama u *Himnu Bogu*, *Davidijadi* i *O poniznosti i slavi Kristovoj* – možemo sa sigurnošću konstatirati: čitanje Muzija ostavilo je u izrazu i sadržaju Marulićeva latinskog opusa tragove koji nadilaze puku slučajnost.

6. Značenje negativnih tragova

Kratko bismo se osvrnuli i na interpretativni potencijal »negativnih« tragova – Marulićevih bilježaka uz Muzija koje ne vode nikamo, za koje u opusu splitskog autora ne nalazimo uvjerljivih paralela.

Uočavamo dvije skupine takvih »slijepih ulica«. Jednu čine podaci koje je Marulić mogao naći i drugdje, ne samo kod Muzija, te je čak *vjerojatnije* da ih je upamtio iz drugih izvora. Takva je, recimo, karakterizacija bezbožnika Dijagore. Njegovo je ime zabilježeno na margini Muziove stranice uz rečenicu *Diagoras, qui*

⁵⁰ U slučaju da je pretposljednja riječ u stihu jednosložna (tip *ab alto*), tražili smo tri završne riječi (npr. *delapsus ab alto*).

a re ipsa dicitur, et Theodorus philosophi deorum naturam sustulerunt. Međutim, riječi Pjesnika u *Hercul.* – *nisi quis Diagore, qui atheos est dictus, errorem sequens Deum omnino esse neget* – upućuju prije *ad fontes*, na Ciceronovo djelo *O prirodi bogova* (Cic. nat. 1, 23, 63: *Quid? Diagoras, atheos qui dictus est, posteaque Theodorus nonne aperte deorum naturam sustulerunt?*).⁵¹ Čitanje Muzija u ovakvom je slučaju moglo ojačati podatak već upisan u Marulićevo pamćenje, ili »pripremiti teren« za naknadno zapažanje – ali prvenstvo pri oblikovanju iskaza pripast će antičkom autoritetu.⁵²

Drugoj skupini negativnih tragova pripadaju podaci koje Marulić *nije* iskoristio u svome opusu (odnosno onome njegovom dijelu koji poznajemo). Ovamo ulaze, prema našoj ranijoj klasifikaciji (gore, str. 117-118), i humanistu privlačne, »elegantne« riječi (*apotheosis, flexanimus, crotopaegion / erotopaegnion, hierostichon*) i iskoristivi egzempli (Euno, Zoil, Auzonije, Kserkso kojem se vino pretvara u krv). Neke od riječi Maruliću su mogle biti poznate i iz drugih izvora (*flexanimus* se javlja kod Katula 64, 331, i Cicerona *de orat.* 2, 44, 187; *apotheosis* imaju Tertulijan i Prudencije; *erotopaegnion* je riječ iz Auzonija i Aula Gelija); neki od egzempla su standardni (Zoil kao metonimijska oznaka za kritičara) ili su osobe često privlačile Marulićevo pažnju (Kserkso se u *Repert.* spominje 39 puta). Pa ipak, u Marulićevo latinskom opusu ovih riječi i ovakvih egzempla naprosto nema.

Ova nas druga skupina negativnih tragova dovodi, smatramo, do samih granica onoga što o Marku Maruliću možemo znati. Zahvaljujući marginalnim bilješkama u Muziovoj knjizi, naziremo riječi i pojmove koji su bili dio Marulićeve *copia*, dio njegovih znanja i interesa – ali dio koji se nije nikada realizirao u autorskom opusu, ostajući Marulićevim pasivnim blagom i, možda, građom neostvarenih planova splitskoga pisca.

7. Bunić i Muzio

Proučavanje Marulićeva odnosa prema Muziju opetovano je upozoravalo na još jednu vezu. Ona je za našu temu sporedna, ali bitna za poznavanje dalmatinskog i hrvatskog humanizma: Muziovo djelo sadrži nezanemarljiv broj paralela s epskim pjesmama Dubrovčanina Jakova Bunića *De raptu Cerberi* (Rim 1490) i *De vita et gestis Christi* (Rim 1526).

⁵¹ Usp. još *Repert.* Laertius, s. v. *Deus: Theodorus omnes de diis opiniones sustulit* 25 (*Rep* I, 311) i Sabellius, *Peccatum: Prouidentiam sustulit Diagoras negans deos esse* 137 (*Rep* III, 139).

⁵² Slično favoriziranje antike zapažamo u *In epigr.*, gdje eksplicitno bivaju spomenuti antički autori, a Marulićevi suvremenici ostaju prešućeni.

Već su Barbara K. Lewalski (1966) i C. P. Springer (1988) uočili moguću vezu Muziove knjige iz 1499. i desetak godina starijeg Bunićeva epilija.⁵³ Istraživači su ujedno naglasili i oprečne poetike Bunića i Muzija: za razliku od Dubrovčanina, pjesnik iz Camerina odbija epsku upotrebu tradicionalnih likova antičke mitologije. Dapače, Muzio oštro kritizira upravo ideju kršćanskoga pjevanja o poganskim silascima u podzemlje – napose o onom Herkulovom (ff. 15v-16r):

Sparsa fortasse exempla minus mouent: descensus ad inferos nonne iugem perpetuam et fere peculiarem poetarum materiam habere uidentur? habet equidem; duxit Homerus carmine Vlyxem ad inferos, duxit Maro Aeneam, descendit Hercules, descendit Orpheus: trita est haec orbita poetarum. Quid inde fabulantur esse relatum? ab Vlyxe et Aenea nihil praeter umbrarum colloquia; uxorem Eurydicen Orpheus non uendicauit: Hercules tricripitem Cerberum eduxit ad superos, si credere dignum: admittam sane. Quid ea de re beneficium est humano generi allatum? palluit sol, territus est orbis, aconitum in nostram perniciem e spuma Stygii canis ortum ueneficiis accessit. At satius erat Tartareo barathro oculere quam ad terrorem hominum coelo ostentare. Haec priscis uatibus decantata sunt: cur poetae Christiani Christi iter ad inferos, uictoriam et spolia illa sanctissima non canunt? non belluam hic trifaucem eduxit sed patres illos amplissimos antiquae legis ab umbris Erebi liberauit: haec sunt opima triumphantis ducis spolia, haec plena est uictoria...⁵⁴

Bunićev je u Rimu tiskani alegorijski epilij prostorno, vremenski i tematski najbliža nama poznata meta za Muziove prijekore. Stoga, ako je prije dvadesetak godina Dunja Fališevac prepoznala u Marulićevu *Dijalogu o Herkulu* indirektnu polemiku s Bunićem (čija je *Otmica Kerbera* na popisu knjiga Splićaninove knjižnice), a Bunićevu izmjenu naslova epilija (u drugom izdanju, Rim, 1526)

⁵³ Usp. Barbara Kiefer Lewalski, *Milton's brief epic: the genre, meaning, and art of Paradise regained*, Providence, 1966, 57; C. P. Springer, n. dj. (6). Za humanističku potku Bunićeva epilija v. Darko Novaković, »Bunićeva 'Otmica Kerbera' – podrijetlo priče, podrijetlo alegorije«, *Mogućnosti* 38 (1991), 1-2, 62-81.

⁵⁴ »Možda rasuti primjeri djeluju manje dojmljivo; ne čine li se silasci u podzemlje stalnom, vječnom i gotovo ekskluzivnom građom pjesnika? Itekako; Homer je pjesmom odveo u podzemlje Odiseja, Vergilije Eneju, sišao je Herkul, sišao je Orfej; tu su stazu pjesnici dobrobrano ugazili. A što pripovijedaju, što je odande stiglo? Odisej i Eneja nisu donijeli ništa osim razgovora sa sjenama; Orfej nije uspio vratiti suprugu Euridiku; Herkul je na svjetlo dana izveo troglavog Kerbera, ako se smije vjerovati; hajde, neka je. Što je time dobra učinjeno ljudskome rodu? Sunce je izbljedjelo, svijet se uspaničio, iz pjene stigijskog psa nama na zator nastao je jedić, još jedan u nizu otrova. No bolje je bilo skrivati [tog psa] u tartarskom ponoru nego na užas ljudi pokazati na otvorenom. O tome su se napjevali drevni poete; zašto kršćanski pjesnici ne pjevaju Kristov pohod nad pakao, njegovu pobjedu i njegov presveti plijen? On nije izveo troglavu zvijer, već je oslobodio prečasne oce Staroga zakona iz tmina Ereba; to je častan plijen vojskovođina trijumfa, to je potpuna pobjeda... » Inače, Muziovo *Hercules tricripitem Cerberum eduxit ad superos, si credere dignum* ima paralelu u Marulićevu *Hercul.: Aiunt pręterea, si credere dignum est, eundem ad inferos descendisse canemque tricripitem, quem Cerberum uocant, raptum ad superos tulisse...*

protumačila kao reakciju na sunarodnjakov sud,⁵⁵ danas možemo konstatirati da je u »prvoj hrvatskoj književnoj i ideološkoj polemici« sudjelovao još jedan glas, i to sa suprotne strane Jadrana, svjedočeći ujedno i o recepciji Bunićeva epilija u Italiji.⁵⁶

Je li Bunić znao za Muziovu kritiku? Ista pretraga koja je pronašla trinaest doslovnih muziovskih klauzula u *Davidijadi*, dala je i četrnaest paralela s Bunićevim velikim epom *Kristov život i djela* – a nijednu s *Otmicom Kerbera* (vidi **Prilog 2**). U očekivanju daljnjih, temeljitijih istraživanja, versifikacijske podudarnosti, kao i samo postojanje i tema *Kristova života i djela*, navode nas da na postavljeno pitanje odgovorimo potvrdno. Bunić je *Poemu o trijumfu Kristovu* čitao jednako pomno kao i Marulić.

⁵⁵ Usp. Dunja Fališevac, »*De raptu Cerberi* J. Bunića i *Dialogus de laudibus Herculis* M. Marulića«, *Mogućnosti*, 38 (1991), 1-2, 51-61. Napomenimo da se u drugom izdanju *Otmica Kerbera* naziva *sub figura Herculis Christi praeludium*, a Muzio terminom *praeludere* u pismu *Quum legatus Ariminum peterem...* karakterizira vlastito pjevanje: *Praelusi igitur his quos utinam excitare et exhortari oratione mea possem ut sacris litteris ornamenta poetarum adiungerent*.

⁵⁶ Spomenimo usput da o muziovsko-marulićevskoj antinomiji poganskih i kršćanskih tema u poeziji pjeva (!) i Ilija Crijević (Dubrovnik, 1463-1520) u elegiji *Ad Carum* (pjesma 7, 53 u Darko Novaković, »Autografi Ilije Crijevića (I): Vat. lat. 1678«, *Hrvatska književna baština*, knj. 3, Zagreb 2004, 9–251 [232-233]).

Prilog 1: Muziove klauzule kod Marulića

Ovaj popis donosi sve Muziove (Muz.) stihove čije se klauzule (završne riječi) mogu u doslovnom obliku naći u Marulićevim (Marul.) tekstovima, kako pjesničkim (*Davidijada*, *Himan Bogu*), tako i proznima (*Institucija*, *Repertorij*). Popis je dopunjen kontrolnim podacima iz triju računalnih zbirki: hrvatske *Croatiae auctores Latini* (CroALa), te dviju talijanskih: *Musisque Deoque i Poeti d' Italia in lingua latina* (prva uključuje poeziju antičkih latinskih autora, druga srednjovjekovnih i ranonovovjekovnih talijanskih; obje su nastale u okviru projekta *Musisque Deoque. Un archivio digitale di poesia latina, dalle origini al Rinascimento italiano*, ur. Paolo Mastandrea i dr., Venecija: Università Ca' Foscari i dr). Radi uštede prostora, kod tri paralele koje Marulić dijeli s Bunićevim epom *De vita et gestis Christi* (Bun. VGC) navode se i Bunićevi stihovi (radi se o klauzulama *uulnera mortem, uertice montis, exercitus omnis*; daljnje Bunićeve paralele s Muzijem popisuje **Prilog 2**). Podaci za ostale pjesnike, kao i za one iz *Musisque Deoque i Poeti d' Italia*, daju se otprilike kronološkim redom, i sumarno. Sami njihovi stihovi, kao i bio-bibliografski detalji o autorima i djelima, sadržani su u trima zbirkama i lako su dostupni na internetu.

1. Muz. 8: *Horruit immanis perculti ianitor Orci*
 - * Marul. *Repert.* Seneca, s. v. *Infernus*: *Carcer infernus et perpetua nocte oppressa regio. In qua ingens ianitor Orci ossa super recubans antro semesa cruento, æternum latrans exangues territat umbras* 33. (= Sen. Ep. Mor. 82, ujedno i djelomičan citat Vergilija, A. 8, 296-7; usp. dolje)
 - * CroALa: više nijednom doslovno
 - * *Musisque Deoque*: Vergilije (1), Teodul (1)
 - * *Poeti d' Italia*: Chaula (1), Sasso (1), Luisini (1), Cancianini (1)⁵⁷
2. Muz. 33: *Factus homo saeuamque tullis per uulnera mortem*
 - * Marul. *David.* 6, 358: *Et Ionathę seuam per plurima uulnera mortem*
 - * Bun. VGC 11.107: *Quæritis unde meam per plurima uulnera mortem*
 - * CroALa još: I. Crijević (1), J. Divnić (1, proza)
 - * *Musisque Deoque*: Vergilije (3), *Carmina epigraphica* (1)
 - * *Poeti d' Italia*: Verino (2), Cimbriaco (1), Balbi (1), Bargaeus (2)
3. Muz. 48-49: *Torpor iners damnet nimiumque insana cupido /*

⁵⁷ S obzirom na to da zbirka *Poeti d' Italia* u sastavke nastale »nell'area geografica o in ambienti culturali italiani« uključuje i nekoliko djela hrvatskih autora, potalijančenih imena, ovdje će se naći još i »Giacomo Bon« s djelomičnom podudarnošću *de raptu Cerberi* 2, 257-8: *Sed neque Cocyti nox importuna nec Orci / Ianitor et moesto mors inuitabilis arcu.*

- Congestique fames auri turpisque uoluptas
- * Marul. *Dauid.* 10, 24 (Thamarim adamauit Ammon) Sed stimulis urgere feris insana cupido
 - * CroALa još: K. Vičić (1)
 - * *Musisque Deoque*: Vergilije (1), Merobije (1), *Anthologia Latina* (1)
 - * *Poeti d' Italia*: Chaula (1), Basinio (1), Strozzi (1), Augurelli (2), Palingenio Stellato (1), Rocco Boni (1), Bargaeus (1)
4. Muz. 55: Nullo fine manent, patris dabo cernere uultus
- * Marul. *Dauid.* 13, 31: Vt iam, quando tuos dabitur mihi cernere uultus
 - * CroALa još: Jan Panonije (1), I. Crijević (1), Filipa Lazea (1), K. Vičić (2), B. Stay (1)
 - * *Musisque Deoque*: Stacije (1), Ciprijan Gal (1), Marcijan Kapela (1), Avit (1), Venancije Fortunat (3), *Anthologia Latina* (1)
 - * *Poeti d' Italia*: 21 klauzula – Petrarca (2), Malvezzi (1), Basinio (1), Strozzi (4), Braccesi (1), Boiardo (4), Mantovano (1), Bologni (1), Castiglione (1), Ferreri (1), T. Folengo (2), Varchi (1)
5. Muz. 80: Immortalis eras: mortalia fata subire
- * Marul. *Dauid.* 10, 467: Absalon. Ergo abeas et me sine fata subire
 - * CroALa: više nijednom
 - * *Musisque Deoque*: Propercije (1, nije klauzula), Eugenije iz Toleda (1)
 - * *Poeti d' Italia*: Petrarca (1), G. Filelfo (1), Braccesi (1), Mantovano (1), Cimbriaco (1), Astemio (1), Rapicio (1)
6. Muz. 108: Pande mihi; quantum ipse dabis, mihi dicere fas est
- * Marul. *Hymn.* (LS 169), 105-6: Esse capax poterit? Nunquid confinia cęli / Non angusta forent? Sed nec Tibi dicere fas est
 - * CroALa još: I. Crijević (1), K. Vičić (1), R. Kunić (2)
 - * *Musisque Deoque* (kao klauzula): Ovidije (1), Marije Viktor (1), Rusticije Helpidije Domnul (1), *Anthologia Latina* (1), *Carmina epigraphica* (1)
 - * *Poeti d' Italia*: Stefaneschi (2), Piccolomini (1), Mantovano (2), Calenzio (1), D'Arco (1), Palingenesio Stellato (1), Cichino (1)
7. Muz. 153: Accepit rutilo fumantis uertice montis
- * Marul. *Dauid.* 5, 154-55 Saulis militibus. Superato uertice montis / Dauid, converso ad regis tentoria uultu
 - * Bun. *VGC* 3, 191: Nam super aërio celebrati uertice montis

- * Bun. *VGC* 3, 260: Hinc et oliuifero de uertice montis opaci (nije klauzula)
 - * Bun. *VGC* 6, 382: Dux simul et ductus? summi de uertice montis
 - * Bun. *VGC* 12, 597: Non secus ac dorso seu uertice montis ab alto (nije klauzula)
 - * Bun. *VGC* 16, 420-21: Ii postquam summo uidere in uertice montis / In Christo praesens diuinum numen, adorant.
 - * CroALa još: Milecije (1), F. Božičević (1), Paskalić (1), R. Bošković (1), B. Stay (5)
 - * *Musisque Deoque*: 23 puta – Ciceron (1), Katul (1), Vergilije (2), Propercije (1), Ovidije (1), Lukan (1), Petronije (1), Stacije (1), Valerije Flak (1), Silije Italik (9), Juvenko (1), Damas (1), Ciprijan Gal (1), Priscijan (1)
 - * *Poeti d' Italia*: 60 puta – Chaula (5), Petrarca (1), Quatrario (2), Odo (1), Aldegati (2), G. Filelfo (4), Strozzi (1), Marzio (1), Verino (10), Boiardo (1), Mantovano (3), Lazzarelli (1), Sasso (2), Poliziano (5), Augurelli (2), Pico (1), G. F. Pico (1), Molza (4), Sporeni (1), Barignani (4), Palingenio Stellato (3), Varchi (1), Bargaesus (4)⁵⁸
8. Muz. 174-75: Qui scripsit querulos numeris quique ora leonum / Saeua lacu medio securus mulsit et unguis (usp. i dolje *et ungues*)
- * Marul. *Repert.* Secunda commentariorum Hieronymi, s. v. *Timor*: Deus meus misit angelum suum et conclusit ora leonum, et non nocuerunt mihi 130.
 - * CroALa: više nijednom
 - * *Musisque Deoque*: Stacije (1), Drakoncije (1), Alkim Avit (1)
 - * *Poeti d' Italia*: Angela (1), Galassio (1), Pontano (2), Mantovano (1), Lazzarelli (1)
9. Muz. 175: Saeua lacu medio securus mulsit et unguis
- * Marul. *Instit.* 6, 13: alia etiam bestia dentes ferreos habens magnos et ungues ferreos
 - * CroALa još: N. Škrlec (1, proza)
 - * *Musisque Deoque*: Ovidije (1), Prudencije (1)
 - * *Poeti d' Italia*: Baratella (1), Pontano (1), Mantovano (1), Carbone (1), *incerti poetae carmina de gente Portensi* (1), Ammonio (1), Isola (1)
10. Muz. 212: Hic amor in Venerem duxit, non foeda uoluptas
- * Marul. *Dauid.* 3, 257: Si modo uos Veneris non turpat foeda uoluptas

⁵⁸ Iz ovih smo rezultata isključili »Di Natalea« (tj. već u CroALa uvrštenog Franu Božičevića).

- * Marul. *Repert.* Aulus Gellius, s. v. *Luxus*: Quod foeda uoluptas sit, quę ex auditu, uisu odoratuque procedit, foedissima uero, quę ex gustu tactuque 112.
 - * CroALa još: R. Kunić (1)
 - * *Musisque Deoque*: nijednom
 - * *Poeti d' Italia*: da Vimercate (1)
 - * Prudencije, *Apotheosis* 567: non caro nec sanguis patrius nec foeda voluptas (*Musisque Deoque* ima varijantu *foeda uoluntas*)
 - * usp. Petronije, fragment 28 (= 101 PLM): Foeda est in coitu et brevis voluptas / et taedet Veneris statim peractae.
11. Muz. 236: Altera quae dominam coeli terraeque potentem
- * Marul. *Dauid.* 3, 45: Commendare deum cęli terręque potentem
 - * CroALa: više nijednom
 - * *Musisque Deoque*: nijednom doslovno (slično: Hilarije iz Poitiersa, 1)
 - * *Poeti d' Italia*: Mantovano (2)
12. Muz. 263: Obuia prodibat caelique exercitus omnis
- * Marul. *Dauid.* 5, 450: Succumbes uictus tecumque exercitus omnis
 - * Marul. *Dauid.* 6, 155: (Mane) Audiri montisque procul splendescere culmen, / Quando Palestinus surgens exercitus omnis
 - * Bun. *VGC* 3, 114: Fante Deo, diuum exercitus omnis ab alto (nije klauzula)
 - * Bun. *VGC* 3, 380: Quum laeti Reges, laetusque exercitus omnis
 - * Bun. *VGC* 13, 726: At coeli uirtus, superumque exercitus omnis
 - * Bun. *VGC* 15, 492: Virtutum dominus, mundique exercitus omnis
 - * CroALa još: Paskalić (2), J. Rastić (1)
 - * *Musisque Deoque*: 11 puta – Vergilije (4), Ovidije (1, nije klauzula), Valerije Flak (1, nije klauzula), Silije Italik (3), Korip (2)
 - * *Poeti d' Italia*: Iacopo da Piacenza (1), Castellano da Bassano (1), Granci (1), Anechini (1), Moggio (1), Quatrario (1), Romano (1), Zuppardo (1), Strozzi (2), *incerti poetae carmina de gente Portensi* (1), Pusculo (1), Naldi (2), Verino (9), Cimbrico (1), Perisauli (1), Cortesi (1), Gambarara (1), Barignani (1), Bargaeus (10)

13. Muz. 300: *Pascebat, geminata pio tum gaudia plausu*
 * Marul. *David*. 7, 55: (David laudatur) Talibus auditis Iabite
 gaudia plausu
 * CroALa više nijednom
 * *Musisque Deoque*: Silije Italik (2), Venancije Fortunat (1)
 * *Poeti d' Italia*: Verino (1), Rocco Boni (2)

Prilog 2: Muziove klauzule kod Bunića

1. Muz. 28: *Talibus et lentis uacuavit pectora curis*
 * Bun. *VGC* 7, 208: *Quum uero aduertit tot feruere pectora curis*
 * CroALa: L. Paskalić (1), R. Kunić (1), J. Rastić (1)
 * *Musisque Deoque*: 14 klauzula – Ovidije (2), Stacije (2),
 Valerije Flak (2), Silije Italik (1), Hilarije iz Poitiersa (1),
 Klaudijan (1), Paulin iz Nole (1), Rutilije Namacijan (1),
 Ciprijan Gal (1, *varia lectio*), Venancije Fortunat (1), *Carmina*
epigraphica (1)
 * *Poeti d' Italia*: 27 klauzula – Gallo (1), Malvezzi (1), Landino
 (1), Basinio (1), Pontano (2), Naldi (2), Verino (4), Corsini
 (1), Mantovano (2), Antonio Geraldini (1), Lazzarelli (2),
 Balbi (2), Augurelli (1), Sannazaro (1), Cambini (1), T.
 Folengo (1), Fr. Luisini (2), Bargaeus (1)
2. Muz. 29-30: *Affulsit promissa dies: delapsus ab alto / Sum deus,
 humana tandem sub imagine corpus*
 * Bun. *VGC* 11, 262: *Hoc ego sum mundo coelo delapsus ab
 alto*
 * CroALa: Jan Panonije (1)
 * *Musisque Deoque*: Ovidije (1), Ciprijan Gal (1)
 * *Poeti d' Italia*: Strozzi (1), Boni (1)
3. Muz. 33: *per uulnera mortem (usp. gore, Prilog 1)*
4. Muz. 84: *Tanta manet iustum superata morte triumphum*
 * Bun. *VGC* 15.17: *Duceret at contra uita ut de morte
 triumphum*
 * CroALa: više nijednom
 * *Musisque Deoque*: Paulin iz Nole (1), Drakoncije (1),
 Venancije Fortunat (1)
 * *Poeti d' Italia*: Quatrario (1)
5. Muz. 115: *Regis adorati uultus, unde omnia circum / Splendebant
 radiis*
 * Bun. *VGC* 6, 93: *Omnia perficio, complector et omnia circum*

- * CroALa: L. Paskalić (1), A. Vrančić (1, proza), B. Stay (18), B. Bošković (1), R. Kunić (1), B. Zamanja (1)
 - * *Musisque Deoque*: 13 klauzula – Varon (1), Lukrecije (3), Vergilije (4), Manilije (1), Valerije Flak (2), Silije Italik (1), Paulin iz Nole (1)
 - * *Poeti d' Italia*: 25 klauzula – Bonifacius Veronensis (1), Mussato (3), Petrarca (1), Boccaccio (2), Correr (1), Basinio (2), Strozzi (1), *de nouitate Portusnaonensi compendium* (2), Pontano (2), Callimachus Experiens (1), Verino (1), Cantalicio (1), Mantovano (1), Augurelli (2), Ferreri (1), T. Folengo (1), Gambara (1), Paolini (1)
6. Muz. 120: Prima phalanx priscumque genus, cui clara propago
- * Bun. VGC 12, 652: Haec ubi turba frequens, et Iudae clara propago
 - * CroALa: Polikarp Severitan (2)
 - * *Musisque Deoque*: Lukrecije (1)
 - * *Poeti d' Italia*: 17 klauzula – Pace da Ferrara (1), Ferreto (1), Bongiovanni da Cavriana (2), Guarino (1), Strozzi (1), Pusculo (1), Verino (4), Fonizio (1), Mantovano (1), Poliziano (1), D'Arco (2), M. A. Flaminio (1)
7. Muz. 138: Crimine damnatam diuinaque sulfura et ignes
- * Bun. VGC 5, 201: Audiatur omne simul coelum, terra, humber, et ignes
 - * CroALa: Š. Selimbrić (1), B. Stay (2)
 - * *Musisque Deoque*: 16 klauzula – Lukrecije (1), Vergilije (1), Ovidije (6), Lukan (1), *Ilias Latina* (1), Stacije (2), Hilarije iz Poitiersa (1), Paulin iz Nole (2), Ciprijan Gal (1)
 - * *Poeti d' Italia*: 21 klauzula – Bonifacius Veronensis (1), Mussato (1), Baratella (1), Bonincontri (1), Pontano (2), Mantovano (6), Calenzio (1), Angeriano (1), D'Arco (1), Molza (1), Sporeni (1), T. Folengo (2), Barignani (2)
8. Muz. 146: Fraternosque suo stratos sub mergite culmos / Vidit adorantes
- * Bun. VGC 10, 92: Dissipat hic pingui et dispergit mergite culmos
 - * CroALa: više nijednom
 - * *Musisque Deoque*: jednom doslovno – Avijen, *Aratea*; dvaput slično – Vergilije (1), opet Avijen (1)
 - * *Poeti d' Italia*: nijednom
9. Muz. 153: uertice montis (usp. gore, Prilog 1)
10. Muz. 226: Pertulit et falso conuicit crimine testes
- * Bun. VGC 13, 613: Esse satos, ipsi patrio uos crimine testes

- * CroALa: više nijednom
 - * *Musisque Deoque*: nijednom
 - * *Poeti d' Italia*: Palingenio Stellato (1)
11. Muz. 229: (Judith) Aspersit uiduas animoso uulnere palmas / Hostis, et obsessae uictrix caput intulit urbi.
- * Bun. *VGC* 15, 697: (Isusa skidaju s križa) Et tendunt laxo laniatas uulnere palmas.
 - * CroALa: više nijednom
 - * *Musisque Deoque*: nijednom
 - * *Poeti d' Italia*: više nijednom (samo »Giacomo Bon«)
12. Muz. 250: Sacra manus dilecta deo quae numine uero / Afflata
- * Bun. *VGC* 9, 93: Sanctum mente patrem, uerum quoque, numine uero
 - * CroALa: više nijednom
 - * *Musisque Deoque*: nijednom
 - * *Poeti d' Italia*: Gambara (1)
13. Muz. 252: Euentus rerum coelique arcana reclusit
- * Bun. *VGC* 15.705: Rupit, et a toto sacrorum arcana reclusit
 - * CroALa: više nijednom
 - * *Musisque Deoque*: nijednom
 - * *Poeti d' Italia*: Strozzi (1)
14. Muz. 263: exercitus omnis – v. gore, Prilog 1

Neven Jovanović

MARULIĆ'S MARGINALIA ON MACARIO MUZIO

The library of the Faculty of Theology, University of Split, holds a book that once belonged to Marko Marulić. It is a copy of *Poetae Christiani veteres*, printed in Venice by Manuzio in two volumes, 1501-1502. Marulić's handwritten catalogue of books from his library, annexed to his testament, listed this book as *Sedulius, Juuencus, Arator &c.* The book from the Faculty of Theology was first identified as Marulić's in 2000, by Mladen Parlov; Parlov also found that two Manuzio volumes of *Poetae Christiani* are bound together with a short incunable by Macario Muzio from Camerino, *De triumpho Christi poema* (Venice: Franciscus de Lucca and Antonius Francisci, 29 March 1499; Muzio's text was edited by Francesco Consorti, who was later to be instrumental in publishing Marulić's *Institutiones* in 1506, *Quinquaginta parabolae* in 1510, and the *Evangelistarium* in 1516). Parlov reported that Marulić's copy of Muzio, as well as the rest of the volume, contains a number of handwritten marginal annotations. Here we propose an analysis of these annotations and follow their traces throughout Marulić's work, finding readings

of Muzio echoed in the epic *Dauidias*, and connected with Marulić's painfully mixed feelings about the dichotomy between poetry and theology. Searches in the *Croatiae auctores Latini* digital collection (www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala) prove that Muzio's short work was carefully read by another Croatian Latin poet as well: Jakov Bunić (*Jacobus Bonus*) from Dubrovnik (1469-1543), the author of a long Christian epic *De vita et gestis Christi* (Rome, 1526).

Macario Muzio was born in about 1440. In 1476 and 1491 he taught literature in Venice, exchanging letters with Poliziano. Later Muzio served Guidobaldo di Montefeltro as a diplomat and a high official of several Italian cities (Recanati, San Ginesio, Civitanova). Muzio probably died on 21 May 1515 (according to a note from a copy of Martial's *Epigrammata*, Bologna 1477, now in Glasgow University Library, Sp Coll Hunterian By.3.29). The *De triumpho Christi* was certainly Muzio's most influential work, to be published three times in Venice (1501, 1532, 1567), and at least nine times in northern Europe (Strasbourg 1509, Deventer 1510?, Münster 1510, Wittenberg 1513, Strasbourg 1514, Köln 1515, Kraków 1515, Erfurt 1519, Köln 1550). German cathedral schools used Muzio's short epic in classrooms, humanist followers of the *Devotio Moderna* movement wrote commentaries on it, and its ideas and motifs inspired authors such as Eobanus Hessus (*Epistolae heroidum Christianarum*, 1514; *Victoria Christi ab inferis*, 1517), Erasmus (*Carmen heroicum de solemnitate paschali atque de triumphali Christi resurgentis pompa et descensu eius ad inferos*, after 1499), and Matthias Funck (*Triumphus Christianus*, 1514). In 1593 *De triumpho Christi* was included in the *De poesi et pictura*, Book 17 of the *Bibliotheca selecta de ratione studiorum* by Antonio Possevino; this influential reprint ensured further circulation of Muzio's work.

The main part of Muzio's 1499 edition is taken up by two "theoretical" letters to the reader, which consider the opposition between pagan antiquity and Christian teachings as themes of poetry. In the short poem itself, Muzio, who prefers description to action, uses much of its 317 hexameters for a catalogue of Old Testament figures freed from Hell by Christ.

Marulić probably read Muzio's book at some point between 1502 and 1515. On the pages of the book he left 77 marginal notes (there are two more, written by another hand). Muzio's first theoretical letter contains 27 Marulić's notes, the second 35, while the remaining 15 annotate the poem itself. The notes are very short; mostly they repeat names and terms mentioned in the text (33 times, but never in the epic, where such notes were already provided in print). Eleven marginal notes are actually titles such as *Sancta Trinitas*, *Virgo g<ignit>*, *de mane sabbatorum*. A further 32 notes consist of drawings featuring little vines or tendrils, which mark passages in the text. A passage mentioning the Crucifixion is adorned by a whole cluster of notes - a vine tendril, a repetition of the name Tagus (crucified by Hasdrubal in the *Punica* of Silius Italicus, 1, 152-168), a Christogram, and the underlined word *hierostica* (used by Muzio in the text).

Marulić just once actually commented on the text he was reading: near Muzio's complaint of lack of time and leisure necessary for the *labor limae* the author from Split wrote *non est hoc <excuse> se, s<ed ac>cusare*.

For words from the main text repeated in Marulić's handwritten notes, we propose four categories: 1. exemplary persons and terms from pagan antiquity; 2. Christian authors and works; 3. important religious themes and their parallels from Roman and Greek mythology; 4. titles of Muzio's works (which are at the same time Graecisms, considered elegant in humanistic Latin); 5. interesting Latin words such as *erotopaegnion*, *apotheosis*, *flexanima*. Vine tendril flourishes on the margins mark passages where Muzio 1. defends his literary activities; 2. propounds his theory of the three triumphs of Christ; 3. shows how formal and thematic obstacles for Christian poetry could be overcome, and 4. finds pagan parallels for Christian teachings (on monotheism, the Trinity, the transformation of the bread and wine). On the margins of the poem, flourishes bring out its structure: they mark new narrative turns. The first half of Muzio's poem (Christ's descent into hell) is set clearly apart from the second (Christ's return to heaven) by a combination of flourish and marginal title (*de mane sabbatorum*).

It is hard unambiguously to identify Muzio's ideas in Marulić's own work, and we did not want to undertake a typical *Quellenforschung*; similarities seem to us rather an invitation to reconsider certain passages and themes in Marulić. On the level of words and expressions, the terms written out in Muzio's margins rarely resurface in Marulić's texts; more often we encounter Muzio's verse endings, especially in the *Dauidias*.

Another poem by Marulić, the *Hymnus ad Deum* (LS 169) shares with Muzio's poem the motif of ineffability: both in the *De triumpho Christi* (106-108, 302-317) and in the *Hymnus ad Deum* (6-9, 101-117) God is presented as ultimately unreachable by poet's descriptions (however boldly undertaken). In passages on ineffability Marulić also uses a hexameter ending echoing Muzio's (*De triumpho Christi* 108: *mihī dicere fas est*; *Hymnus ad Deum* 106: *nec Tibi dicere fas est*). The wording of this ending is unattested elsewhere in Latin poetry (we searched in the digital collections *Musisque Deoque* and *Poeti d' Italia in lingua latina*).

The motif of Christ's triumphal procession, central to the second half of Muzio's poem, is used by Marulić in the third book of *De humilitate et gloria Christi* (1519). Christ's triumph is again presented as inexpressible, and the theological problem of how Christ can return to the throne he has never left can be related to Muzio's ambiguous description of heavenly light coming from the Father, but also from the Son. Note, however, the change of genres: from *De triumpho Christi poema* to *Hymnus ad Deum* to *De humilitate et gloria Christi*. Some fifteen years after reading Muzio, Marulić, a gifted poet with strong humanistic interests, finally concluded that poetry is, from an epistemological perspective, inferior to theology; therefore he presented Christ's triumph in

moralizing prose, still, however, combining theological question-and-answer format with poetic amplifications. - Lesser motifs from Muzio encountered in Marulić's work are the idea of lexical difficulty in poetic treatments of Christian themes (used by Marulić in his introduction to the *Dauidias*), and the topic of music-making (*De triumpho Christi* 262-284; *Dauid.* 2, 209-214, 253-269 and 8, 193-199): here a characteristic verse ending (*tympana bombo - tympana bombos*) invites us to read Marulić's descriptions of music and musicians as an emulation not only of ancients, such as Catullus, but of Muzio as well.

A systematic search for Muzio's verse endings in the CroALa collection returns literal parallels for 67 clausules; 13 are encountered in texts by Marulić (a list is given in the **Appendix 1**) - nine of them in the *Dauidias*, one in the *Hymnus ad Deum*. At least two clausules - *foeda uoluptas, celi terreque potentem* - have no parallels either in *Musisque Deoque* or in *Poeti d'Italia in lingua latina*.

In our search for traces of Muzio in Marulić even negative results were not completely fruitless. Some annotations in Muzio seem to have reinforced Marulić's knowledge gained elsewhere (e. g. Marulić knew Diagoras as the archetypal atheist also from Cicero, *nat.* 1, 23, 63); other notes reveal things which Marulić knew, learned, and probably absorbed, but had not had the chance to use in his own writing (these were words such as *apotheosis*, *flexanimus*, *erotopaegnon*, *hierostichon*; exempla of Eunus, Zoilus, Ausonius, Xerxes seeing wine turn to blood).

Finally, we proved that Muzio was read by another Croatian Latin writer: Jakov Bunić, from Dubrovnik. Bunić's short epic *De raptu Cerberi* (Rome 1490) preceded Muzio's work, which was later followed by Bunić's monumental *De vita et gestis Christi* (Rome 1526, 16 books, more than 10,000 verses). Muzio's criticism of Hercules and Cerberus as themes of Christian poetry (*cur poetae Christiani Christi iter ad inferos, uictoriam et spolia illa sanctissima non canunt? non belluam hic trifaucem eduxit sed patres illos amplissimos antiquae legis ab umbris Erebi liberauit*) seems directed primarily at Bunić; the poet from Dubrovnik, in his second edition of the *De raptu Cerberi* (published together with the long epic in 1526), changed the title to *sub figura Herculis Christi praeludium*, in this way ensuring the allegorical side of his poem would not go unnoticed. Bunić's change is usually interpreted as a reaction to Marulić's *Dialogus de Hercule a Christicolis superato* (1519, published 1524), but we see that a third, Italian, party was also involved. Moreover, in the *De vita et gestis Christi* there are 14 verse endings identical with Muzio's (listed in **Appendix 2**), which proves that Bunić read Muzio as closely as Marulić.

Key words: Neo-Latin poetry, Italian Humanism, Croatian Latinism, Christian epic, marginal annotations, books and reading, Jakov Bunić (*Jacobus Bonus*), Marko Marulić, Macario Muzio, intertextuality, verbal echoes, hexameter endings